

TNO-rapport
2000/ECN/013

Dragende Clusters in de economie van Deventer

TNO Inro
Afdeling Ruimtelijke
Ontwikkeling

Schoemakerstraat 97
Postbus 6041
2600 JA Delft

Telefoon 015 269 68 99
Fax 015 269 68 00
Internet <http://www.inro.tno.nl>

Contactpersoon
Peter Louter

Plaats en Datum
Delft, november 2000

Nummer
00/NE/068

ISBN nummer

Auteur(s)
drs. P.J. Louter
drs. O. Raspe

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van TNO.

Indien dit rapport in opdracht werd uitgebracht, wordt voor de rechten en verplichtingen van opdrachtgever en opdrachtnemer verwezen naar de 'Algemene Voorwaarden voor Onderzoeksopdrachten aan TNO', dan wel de betreffende terzake tussen partijen gesloten overeenkomst. Het ter inzage geven van het TNO-rapport aan direct belanghebbenden is toegestaan.

© 2000 TNO

VOORWOORD

‘Alleen een sterke stad kan een sociale stad zijn’. Dat is wat de gemeente Deventer in de Stadsvisie ‘Vitale stad in evenwicht’ stelt. Daarvoor is het onder andere nodig een strategisch economisch spoor uit te werken. Deventer heeft PAU b.v. verzocht daarbij te adviseren. Een belangrijk thema is wat de ‘dragende clusters’ van de economie van Deventer zijn. Als zodanig gaan op dit moment de gedachten uit naar de voedings- en genotmiddelenindustrie, de metaalproducten- en machine-industrie, de grafische industrie en de zakelijke diensten, clusters die van oudsher een belangrijke stempel op de economie van Deventer hebben gedrukt. PAU b.v. heeft TNO Inro verzocht te onderzoeken welke algemene trends van belang zijn voor deze dragende clusters, wat deze dragende clusters voor de economie van Deventer zouden kunnen betekenen en welke eisen dit stelt aan het productiemilieu. Als opdrachtgever vanuit PAU b.v. fungeerde Jan Kleine. Overleg over de voortgang van de werkzaamheden werd door hem op kundige en plezierige wijze gevoerd.

Het onderzoek is bij TNO Inro uitgevoerd door Peter Louter en Otto Raspe. Graag willen wij van de gelegenheid gebruik maken een aantal mensen te danken voor hun bereidwillige medewerking aan het onderzoek.

Per dragende cluster waren de volgende personen bereid via een diepte-interview hun mening te geven:

- Voedings- en genotmiddelenindustrie: Christien Enzing (TNO STB);
- Metaalproducten- en machine-industrie: Gert van Duren (TNO STB);
- Grafische industrie: Jak Boumans (Electronic Media Reporting);
- Zakelijke dienstverlening: Rob Bilderbeek (Dialogic).

Daarnaast danken wij John Stam van de gemeente Deventer voor het op specificatie van TNO Inro maken van berekeningen aan de hand van bij de gemeente Deventer beschikbaar statistisch materiaal (de Provinciale WerkgelegenheidsEnquête). Tevens danken wij Albert Matthijssen, Cees Praamstra en Lammert de Hoop voor het verstrekken van informatie over de economische ontwikkelingen in Deventer. Uitspraken gedaan in dit rapport vallen overigens volledig onder de verantwoordelijkheid van TNO Inro en niet van deze ‘informanten’.

Peter Louter
Delft, november 2000

KORTE SAMENVATTING

In het kader van de uitwerking van de stadsvisie 'Vitale stad in evenwicht' wil de gemeente Deventer een strategisch economisch spoor uitwerken. Daartoe is aan TNO Inro gevraagd een quick-scan te maken van een viertal typen economische activiteiten die mogelijk gaan dienen als 'dragende clusters' van de economie van Deventer, namelijk de voedings- en genotmiddelenindustrie, metaalproducten- en machine-industrie, grafische industrie en zakelijke diensten. Daarbij was het de vraag welke sterkten en zwakten deze sectoren kennen en wat de kansen en bedreigingen zijn. Daarnaast was de vraag hoe belangrijk deze mogelijke dragende clusters voor de economie van Deventer zijn en welke eisen door die dragende clusters aan het productiemilieu van Deventer worden gesteld.

De conclusie luidt dat kennisdiensten zonder meer een sterke sector vormt binnen Deventer. Dat geldt met name voor het segment technische adviesbureaus. Aan een belangrijke voorwaarde van het productiemilieu, een prettig woon- en leefmilieu voor de 'kenniswerkers' kan binnen Deventer worden voldaan. De sector kent ook een zeer gunstig groeiperspectief. Grafische industrie is van oudsher sterk vertegenwoordigd in Deventer. Met name Wolters Kluwer heeft als een stimulator dienst gedaan, mede via een groot aantal 'spin-offs' (ex-medewerkers van Wolters Kluwer die een eigen bedrijf beginnen). Er zal echter alert moeten worden omgegaan met bedreigingen (onder andere van Internet bedrijven). Indien dat lukt bieden de ICT-ontwikkelingen de grafische industrie ook kansen. Voedings- en genotmiddelenindustrie en metaalproducten- en machine-industrie zijn op dit moment vrij sterk vertegenwoordigd in Deventer. Desalniettemin is de werkgelegenheidsontwikkeling in deze sectoren in het verleden niet gunstig geweest en zijn de groeiverwachtingen op nationaal niveau relatief ongunstig. Mogelijk zijn dit niet de dragende clusters van de toekomst maar waren het de dragende clusters van het verleden. Behoud van werkgelegenheid lijkt voor deze sectoren al een hele prestatie.

Het is het overwegen waard om de eerste selectie van 'dragende clusters' nog eens tegen het licht te houden. Daarbij verdient het aanbeveling om niet alleen de vier nu onderzochte dragende clusters in beschouwing te nemen, maar ook de kansrijkheid van het ontplooiën van andere potentiële dragende clusters te onderzoeken. Onder potentiële dragende clusters worden hierbij verstaan clusters die op dit moment nog matig zijn vertegenwoordigd in Deventer, maar op grond van hun karakteristieken goed aansluiten bij de huidige dragende clusters en bij het productiemilieu in Deventer. Verbreding vanuit de huidige basis van sterke gevestigde bedrijven (met name in kennisdiensten en de grafische industrie) naar aanverwante activiteiten, zoals multi-media en ICT is daarbij de mogelijk te volgen ontwikkelingslijn. Er ontstaat dan een totaalcluster, bestaande uit verschillende, liefst onderlinge samenhangende deelclusters, dat zou kunnen worden aangeduid als '*creatieve diensten*'. De verschillende deelclusters hebben op nationaal niveau hoge groeipotenties en vragen veel hoogopgeleide werknemers, waarvoor Deventer in principe een aantrekkelijk woonmilieu kan bieden.

INHOUDSOPGAVE

	Pag
VOORWOORD.....	i
KORTE SAMENVATTING.....	iii
LIJST MET TABELLEN EN FIGUREN.....	vii
1 INLEIDING	1
1.1 Economische groei 'van binnenuit'	1
1.2 Onderzoeksvragen	2
1.3 Opbouw van het onderzoek	3
2 PRODUCTIESTRUCTUUR VAN DEVENTER.....	5
2.1 Stuwende en verzorgende bedrijvigheid.....	5
2.2 Productiestructuur.....	6
2.3 Voorzieningen	13
3 NATIONALE ONTWIKKELINGEN IN DE VIER DRAGENDE CLUSTERS.....	19
3.1 Een vergelijking naar kwantitatieve kengetallen	19
3.2 Voedings- en genotmiddelenindustrie	22
3.3 Metaalproducten- en machine-industrie	27
3.4 Grafische industrie en uitgeverijen.....	31
3.5 Zakelijke diensten.....	35
4 DRAGENDE CLUSTERS IN DE ECONOMIE VAN DEVENTER.....	39
4.1 Omvang, ontwikkeling en ruimtelijke spreiding van dragende clusters in Deventer	39
4.2 Rol van het productiemilieu	44
5 EPILOOG	49
5.1 Naar een focus?	49
5.2 Beknopte evaluatie dragende clusters in Deventer.....	52

LIJST MET TABELLEN EN FIGUREN

Tabellen

Tabel 2.1:	Arbeitsplaatsen en relatieve specialisatie Deventer 1999 (per sector)	8
Tabel 2.2:	Relatieve economische specialisaties in de Stedendriehoek (1996): locatiequotiënten	9
Tabel 2.3:	Productiestructuur Deventer en Nederland, 1983-1996	12
Tabel 2.4:	Voorzieningen in Deventer 1996	14
Tabel 2.5:	Voorzieningen Deventer vergeleken met Apeldoorn en Zutphen (1996)	15
Tabel 2.6:	Ontwikkeling regionaal-verzorgende diensten, Deventer en Nederland, 1983- 1996.....	16
Tabel 2.7:	Huidig opleidingsniveau en verwachte ontwikkeling arbeidsplaatsen regionaal- verzorgende diensten.....	17
Tabel 3.1:	Kengetallen vier dragende clusters.....	21
Tabel 4.1:	Dragende clusters, ontwikkeling in Deventer en Nederland 1983-1996.....	40
Tabel 4.2:	Profiel omvang dragende clusters in Deventer, 1999.....	41
Tabel 4.3:	Vestigingen met 200 of meer arbeidsplaatsen in de dragende clusters, 1999	42
Tabel 4.4:	Kenmerken dragende clusters in Deventer.....	42
Tabel 5.1:	Economische dynamiek naar ruimtelijk schaalniveau en type bedrijvigheids- ontwikkeling.....	50
Tabel 5.2:	Beoordeling vier dragende clusters in Deventer	52

Figuren

Figuur 2.1:	Groei (1983-1996) en specialisatie (1996) per economische sector in Deventer	11
Figuur 3.1:	Arbeidsvolume zakelijke diensten.....	20
Figuur 3.2:	Arbeidsvolume voedings- en genotmiddelen, grafische en metaalproducten en machine- industrie	20
Figuur 5.1	Keuzeproces focus.....	53

1 INLEIDING

1.1 Economische groei ‘van binnenuit’

Deventer werkt aan een ‘Vitale stad in evenwicht’. Met de Stadsvisie onder die titel van oktober 1999 heeft de gemeente haar visie geformuleerd op ‘hoe alleen een sterke stad een sociale stad kan zijn’. Deze stadsvisie wordt nu verder uitgewerkt via een strategisch economisch spoor, een ruimtelijk spoor (het structuurplan) en een sociaal-maatschappelijk spoor. In het kader van het uitwerken van het economisch spoor is aan TNO Inro gevraagd onderzoek te verrichten naar de huidige productiestructuur van de gemeente Deventer en naar kansen en bedreigingen voor de dominante sectoren. Dit vanuit de filosofie dat de causaliteit in de relatie productiestructuur versus productiemilieu aan het wijzigen is. De visie dat een ‘gunstig productiemilieu’ vanzelf voor het aantrekken van bedrijvigheid zorgt maakt langzaam maar zeker plaats voor de visie dat uitgegaan moet worden van de huidige productiestructuur en dat van daaruit eisen die aan het productiemilieu gesteld worden kunnen worden afgeleid.

Bij de eerste visie wordt er vooral verondersteld dat de groei ‘van buiten’ komt (via verplaatsing van bedrijven). Met name overloop vanuit de (Noordvleugel van) de Randstad zou daarbij voor groei zorgen. Feit is echter dat deze bedrijven vooral vestigen in Amersfoort en Almere en sommige (met name wat meer ruimte per arbeidsplaats vergende) activiteiten in de Gelderse Vallei (bijvoorbeeld Barneveld). Ook Apeldoorn en Zwolle (langs de A28, met een schakelfunctie tussen de Randstad en het Noorden) vangen nog een deel van de stroom op, maar Deventer ligt vooralsnog net te ver van de Randstad om een aanzienlijk deel van de langs de A1 uitwaaiende bedrijven op te kunnen vangen. Bij de tweede visie wordt aangesloten bij moderne inzichten uit ‘evolutionaire theorieën’. Het idee hierbij is dat vooral de historisch gevestigde ‘clusters’ van bedrijven de groeikracht van de stedelijke/regionale economie bepalen. Niet zozeer bedrijfsverplaatsingen maar innovatie vanuit bestaande bedrijven, kennisintensivering, regionale netwerken en nieuwe bedrijven die vanuit bestaande bedrijven binnen de regio afsplitsen staan in deze visie centraal. In de loop der jaren is rond de bedrijven die deel uitmaken van de clusters een productiemilieu ontstaan van toeleveranciers, afnemers, gespecialiseerde arbeidskrachten en overkoepelende organisaties. Dat productiemilieu zorgt ervoor dat bedrijven, in een tijd van toenemende mogelijkheden via ICT, toch ‘verankerd’ zijn aan hun vestigingsregio.

De concurrentiekracht van dergelijke in een gecreëerd productiemilieu ontstane clusters levert economische impulsen voor een stad/regio. Naast kansen zijn er echter ook bedreigingen. Ten eerste kunnen algemene ontwikkelingen in bepaalde clusters (type organisatie van de productie, de gevolgen van nieuwe technologische ontwikkelingen, globalisering, enz.) hun groeikracht aantasten of aanleiding geven tot het heroverwegen van de ruimtelijke organisatie van de productie (bijvoorbeeld het uitplaatsen van activiteiten naar Oost-Europa of met verlies van arbeidsplaatsen gepaard gaande reorganisaties). Ten tweede treden mogelijk veranderingen op in de eisen die worden gesteld aan het

productiemilieu. Voor verankering aan de regio van economische clustering zal daarom de vinger aan de pols gehouden moeten worden en waar nodig (en mogelijk) tot ingrijpende aanpassingen van het productiemilieu aan de nieuwe eisen moeten worden overgegaan. Gemeentelijk of regionaal beleid kan daar mede een rol bij spelen.

1.2 Onderzoeksvragen

Bij het uitwerken van het strategisch economisch spoor bestaat bij de gemeente Deventer een aantal kennisvragen. Deze worden hier genoemd. Daarbij wordt opgemerkt dat voor dit onderzoek slechts gevraagd is naar een antwoord op de eerste twee vragen en een doorkijkje naar vraag 3. Een nadere uitwerking van vraag 3 en een antwoord op vraag 4 komen mogelijk later aan bod.

1. Wat zijn op dit moment de sterke sectoren/clusters in de economie van Deventer. In het vervolg van dit onderzoek zal hiervoor de term 'dragende clusters' worden gehanteerd. Wat zijn algemene trends voor die dragende clusters, die vertaald kunnen worden in kansen of bedreigingen voor de economie van Deventer. Wat stellen de dragende clusters voor eisen aan het productiemilieu. Hoe kan ervoor worden gezorgd dat de gevestigde bedrijfstypen (die bij voorkeur naast van oudsher gevestigde bedrijven nieuwe vanuit de clusters ontstane bedrijven bevatten) worden verankerd binnen de stad/regio? Bij de gemeente leeft vooralsnog de gedachte dat met name de voedings- en genotmiddelenindustrie, de grafische industrie, de metaalproducten/machine-industrie en de zakelijke dienstverlening de dragende clusters in de economie van Deventer vormen. Van die vier dragende clusters wordt in dit rapport uitgegaan.
2. De dragende clusters die onder vraag 1 zijn genoemd hebben betrekking op 'regionaal-stuwende' economische activiteiten. Hun vestigingsplaatskeuze is in principe slechts beperkt afhankelijk van het lokaal of regionaal bevolkingsdraagvlak. Juist voor die typen activiteiten moet uiterst alert worden omgegaan met het productiemilieu. Daarnaast is in de huidige productiestructuur in Deventer nog een aantal regionaal-verzorgende diensten van belang. Genoemd kunnen worden detailhandel, onderwijs en – vooral – de gezondheidszorg. Sommige trends geven aanleiding tot concentratie van regionaal-verzorgende diensten in stedelijke centra, andere tot spreiding. Hoewel die activiteiten niet verloren gaan voor de regio, kan een ander spreidingspatroon binnen de regio de stad Deventer arbeidsplaatsen kosten of juist opleveren. De vraag luidt hier vooral in hoeverre Deventer een regionaal-verzorgende centrumfunctie vervult, hoe belangrijk regionaal-verzorgende activiteiten voor de werkgelegenheid zijn en in hoeverre groei van het aantal arbeidsplaatsen in de toekomst is te verwachten op basis van algemene, nationale trends. Ook is het onduidelijk in hoeverre bepaalde typen regionaal-verzorgende bedrijvigheid relatief veel laagopgeleide arbeidskrachten vragen.
3. Deventer kan slechts beperkt met ontwikkelingen in de Randstad in verband worden gebracht. Er bestaat echter wel een duidelijke samenhang met Apeldoorn en Zutphen. Patronen van specialisatie en complementariteit, samenwerking en uitwisseling worden binnen deze Stedendriehoek in toenemende mate van belang. Waar nuttig zal Deventer in dit onderzoek

worden vergeleken met Apeldoorn en Zutphen. Onderzoek op het niveau van de Stedendriehoek als geheel en de onderlinge relaties tussen de samenstellende gemeenten vormt echter niet de primaire vraagstelling in dit onderzoek.

4. Mogelijk geeft de analyse van de kansen en bedreigingen voor de huidige dragende clusters aanleiding om nieuwe sectoren te gaan stimuleren. Dit zou het geval kunnen zijn indien de bedreigingen op middellange termijn (5 tot 10 jaar) groter blijken te zijn dan de kansen. Als mogelijke nieuwe sectoren komen bijvoorbeeld ICT-activiteiten en het ontwikkelen van nieuwe concepten voor toerisme en recreatie in aanmerking. Deze optie speelt een rol op de achtergrond bij het doorlichten van de kracht van de huidige dragend geachte clusters, maar zal in het kader van dit onderzoek niet nader worden uitgewerkt.

1.3 Opbouw van het onderzoek

In hoofdstuk 2 wordt een overzicht gegeven van de huidige productiestructuur van Deventer. Hierbij wordt een vergelijking gemaakt met het nationaal gemiddelde en met Apeldoorn en Zutphen. Nagegaan kan worden in hoeverre het bij de vier door de gemeente Deventer geselecteerde dragende clusters inderdaad om sectoren gaat die relatief sterk vertegenwoordigd zijn in Deventer. Daarnaast zal specifiek worden ingegaan op de rol die regionaal-verzorgende diensten spelen in de economie van Deventer. Deventer wordt vergeleken met andere steden in Nederland. Tevens zal de rol die regionaal-verzorgende diensten binnen Nederland vervullen bij het scheppen van banen en bij het bieden van werk aan laagopgeleiden worden beschreven.

In hoofdstuk 3 worden de vier dragende clusters voor de economie van Deventer onderzocht (zakelijke dienstverlening; de grafische industrie; de metaalproducten/machine-industrie; voedings- en genotmiddelenindustrie). Het gaat hierbij om algemene ontwikkelingen, los van de specifieke situatie in Deventer. Bij de doorlichting wordt per dragende cluster ingegaan op de nationale ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen en de bruto toegevoegde waarde in de tijd, op het opleidingsniveau van het personeel en op toekomstverwachtingen ten aanzien van het aantal arbeidsplaatsen. Vervolgens wordt per dragende cluster ingegaan op belangrijke kenmerken van het cluster, op algemene trends, op sterkten en zwakten en op kansen en bedreigingen.

In hoofdstuk 4 vindt een vertaalslag van de ontwikkelingen in de dragende clusters naar de situatie in Deventer plaats. Naast de vier reeds geselecteerde clusters zal daarbij ook aandacht wordt besteed aan de chemie en kunststofverwerkende industrie, een type bedrijvigheid dat op voorhand niet als dragende cluster was geselecteerd, maar wel sterk is vertegenwoordigd in Deventer. De omvang (in arbeidsplaatsen) van de dragende clusters wordt bepaald, alsmede hun verdeling naar grootteklassen. Verder zal een overzicht worden gegeven van de belangrijkste bedrijven per cluster. Per dragende cluster zal vervolgens worden aangegeven waar binnen Deventer de meeste bedrijvigheid is geconcentreerd. Tenslotte zal, voor zover relevant, een koppeling met het productiemilieu worden

gemaakt. Dit gebeurt op basis van de (algemene) kansen en bedreigingen en moderne inzichten in de ontwikkeling van economische clusters en de rol die het productiemilieu daarin speelt.

In hoofdstuk 5 tenslotte vindt een evaluatie plaats, waarin met name de vraag centraal staat of de voorgestane selectie van dragende clusters kansrijk is of dat (enige) bijstelling gewenst lijkt.

2 PRODUCTIESTRUCTUUR VAN DEVENTER

2.1 Stuwende en verzorgende bedrijvigheid

Via de productiestructuur van een stad of regio kan inzicht worden verkregen in het type economische activiteiten dat gevestigd is. Er worden aspecten beschouwd als de verdeling over economische sectoren, de verdeling van bedrijven en instellingen naar grootteklassen en 'zeggenschapsrelaties' (in hoeverre is sprake van ondernemingen met één vestiging of meervestigingsondernemingen, onderscheiden naar hoofdkantoren en nevenvestigingen). In dit hoofdstuk zal de aandacht zich vooral richten op het aspect sectorstructuur (de verdeling van de bedrijvigheid over verschillende economische sectoren). Productiestructuur en sectorstructuur worden hier voor het gemak als synoniemen gehanteerd, maar zijn dat in feite niet: de sectorstructuur vormt een onderdeel van de productiestructuur. In hoofdstuk 4 zal, wanneer de dragende clusters van Deventer worden besproken, ook worden ingegaan op andere aspecten van de productiestructuur, zoals de verdeling in grootteklassen.

Een belangrijke scheiding die veelal wordt aangebracht is het verschil tussen 'stuwende' en 'verzorgende' bedrijven. In verschillende onderzoeken wordt de scheiding tussen 'stuwende' en 'verzorgende' typen bedrijvigheid afgemeten aan het al dan niet *naar het buitenland* exporteren van (een deel van) de goederen of diensten. In dit rapport wordt een andere benadering gevolgd om het onderscheid tussen stuwend en verzorgend aan te brengen. Daartoe worden de termen *regionaal-stuwend* en *regionaal-verzorgend* gehanteerd. Als regionaal-stuwende typen bedrijvigheid worden aangemerkt: 'typen bedrijvigheid waarvoor de vestigingsplaatskeuze niet hoofdzakelijk afhankelijk is van het lokaal of regionaal bevolkingsdraagvlak'. De overige typen bedrijvigheid zijn dan regionaal-verzorgende typen bedrijvigheid. Deze tweedeling is overigens niet eenvoudig te maken. Er is eerder sprake van een spectrum lopend van 'zeer verzorgend' naar 'zeer stuwend' dan van een zuivere dichotomie. Zo is bijvoorbeeld de sector 'openbaar bestuur' voor de gemeente Den Haag regionaal-stuwend ('niet hoofdzakelijk afhankelijk van het lokaal/regionaal bevolkingsdraagvlak'), maar voor de meeste andere gemeenten niet. Als meer dan gemiddeld regionaal-stuwend kunnen worden aangewezen de land- en tuinbouw, delfstoffenwinning, industrie, groothandel en transport, het bank- en verzekeringswezen en zakelijke dienstverlening. Daarnaast kunnen delen van de horeca regionaal-stuwend zijn (toeristische activiteiten).

De stelling dat slechts groei van regionaal-stuwende sectoren zowel de economische ontwikkeling als afgeleide effecten op de arbeidsmarkt op *lokaal* niveau zal bepalen omdat regionaal-verzorgende diensten 'volgend' zijn¹ (en het daarom niet van belang is om aandacht te besteden aan het

¹ De redenering loopt als volgt: Regionaal-stuwende sectoren vestigen zich in een stad/regio onafhankelijk van het lokaal/regionaal bevolkingsdraagvlak. De regionaal-stuwende sectoren leveren inkomen voor inwoners (die eventueel naar de stad/regio verhuizen). Dat wordt weer besteed bij commerciële verzorgende diensten. Tevens neemt de vraag naar non-profit diensten (openbaar bestuur, onderwijs, zorgsector) toe.

vestigingsgedrag van regionaal-verzorgende typen bedrijvigheid), verdient nuancering. Ten eerste geldt, zoals het bovenstaande aangeeft, dat sommige 'regionaal-verzorgende' sectoren wel degelijk een bovenregionaal verzorgingsgebied kunnen hebben. Zij kunnen zich dus in een stad of regio vestigen onafhankelijk van de ontwikkeling van het lokaal/regionaal bevolkingsdraagvlak. Ofte wel: sommige typen regionaal-verzorgende diensten kennen wel degelijk een 'stuwend' element.

Ten tweede geldt dat de locatie van regionaal-verzorgende diensten binnen een regio wel degelijk gevolgen kan hebben voor de lokale arbeidsmarkt. Dat geldt vooral voor laagopgeleiden. Het is een gegeven dat het aantal inwoners van een gemeente dat in een andere gemeente werkt onder laagopgeleiden aanzienlijk kleiner is dan onder hoogopgeleiden². Mogelijk kan de 'afzetmarkt' van een regionaal-verzorgend bedrijf op regionaal niveau net zo goed vanuit de ene als vanuit de andere gemeente binnen de regio (bijvoorbeeld de Stedendriehoek) worden bestreken, maar voor de kansen op werk voor laagopgeleiden doet de locatie van het regionaal-verzorgend bedrijf er wel degelijk toe.

In dit hoofdstuk zal daarom naast regionaal-stuwende sectoren (waar ook in het vervolg van het rapport de nadruk op zal liggen) tevens aandacht worden besteed aan regionaal-verzorgende diensten. In par. 2.2 wordt zicht gegeven op de productiestructuur van Deventer, op de ontwikkelingen daarvan in de tijd en wordt Deventer vergeleken met andere steden in Nederland en met andere delen van de Stedendriehoek. In par. 2.3 wordt vervolgens specifiek aandacht besteed aan regionaal-verzorgende diensten. Nagegaan wordt in hoeverre Deventer daarin een rol speelt, welke ontwikkelingen in het verleden zijn opgetreden en hoe Deventer 'scoort' vergeleken met andere steden in en buiten de Stedendriehoek. Tevens wordt beknopt ingegaan op het (nationale) toekomstperspectief van verschillende typen regionaal-verzorgende diensten.

Indien Deventer niet met andere gemeenten wordt vergeleken, kan gebruik worden gemaakt van zeer recente gegevens (1999) uit de Provinciale WerkgelegenheidsEnquête (PWE). Wanneer Deventer wel wordt vergeleken met andere gemeenten zal gebruik worden gemaakt van gegevens uit 1983 en 1996. Voor die jaren zijn door TNO Inro gegevensbestanden opgesteld met tussen verschillende gemeenten exact vergelijkbare gegevens. (Dat geldt niet voor het PWE.) Daarbij moet worden opgemerkt dat alle gegevens zijn omgerekend naar de gemeentelijke situatie per 1999. De in dit hoofdstuk gepresenteerde gegevens hebben dus betrekking op Deventer *inclusief* Diepenveen.

2.2 Productiestructuur

In totaal waren er in 1999, volgens de Provinciale WerkgelegenheidsEnquête, bijna 32.000 fulltime banen bij in Deventer gevestigde bedrijven of instellingen (zie tabel 2.1). In absolute zin gemeten waren de belangrijkste scheppers van banen respectievelijk de gezondheidszorg, zakelijke diensten, detailhandel, onderwijs, uitgeverijen/grafische industrie en groothandel. In deze zes economische sectoren is exact 50% van het aantal fulltime banen in Deventer geconcentreerd. Drie van de zes

² Dat geldt uiteraard niet alleen voor regionaal-verzorgende diensten, maar ook voor andere typen bedrijvigheid.

sectoren kunnen worden aangemerkt als 'regionaal-verzorgende diensten' (gezondheidszorg, onderwijs, detailhandel). Twee van de vier 'dragende clusters' zijn in deze top-zes vertegenwoordigd (zakelijke diensten en uitgeverijen/grafische industrie)³.

Diverse van de sectoren met veel arbeidsplaatsen zijn overigens ook in andere gemeenten sterk vertegenwoordigd. In hoeverre een gemeente opvallend goed scoort voor een sector wordt bepaald door de relatieve vertegenwoordiging. Hierbij is het aantal arbeidsplaatsen in een sector per hoofd van de bevolking tussen 15 en 65 jaar berekend als index ten opzichte van het nationaal gemiddelde (dat op honderd is gesteld). Dit zogenaamde 'locatiequotiënt' is ook in tabel 2.1 weergegeven. De 'topsectoren' van Deventer zijn op deze wijze gemeten achtereenvolgens uitgeverijen/ grafische industrie, kunststofverwerkende industrie, chemische industrie, gezondheidszorg, overige diensten, zakelijke diensten en metaalproductenindustrie. Vier van deze zeven sectoren behoren tot de industrie. En van de dragende clusters zijn vertegenwoordigd de uitgeverijen/ grafische industrie, zakelijke diensten en metaalproductenindustrie (machine-industrie is iets minder sterk vertegenwoordigd, maar nog wel boven het nationaal gemiddelde). De voedings- en genotmiddelenindustrie ontbreekt in het lijstje. Deze sector kent maar in beperkte mate een relatieve vertegenwoordiging boven het nationaal gemiddelde. Daarentegen is het cluster chemische industrie/ kunststofverwerkende industrie wel sterk vertegenwoordigd, maar niet geselecteerd als mogelijke dragende cluster⁴. Bij enige cijfermatige analyses in hoofdstuk 4 zal de chemische industrie/ kunststofverwerkende industrie aan de vooralsnog geselecteerde dragende clusters worden toegevoegd. Duidelijk is dat de sector uitgeverijen/ grafische industrie zeer sterk vertegenwoordigd is in Deventer. De zakelijke diensten zijn vrij sterk, maar niet uitzonderlijk sterk vertegenwoordigd⁵.

In tabel 2.2 is ter informatie de relatieve specialisatie van economische sectoren in de Stedendriehoek en onderdelen daarvan (Deventer, Apeldoorn, Zutphen en de landelijke delen van de Stedendriehoek) weergegeven. Hierbij zijn alleen de sectoren opgenomen die een relatieve oververtegenwoordiging vertonen (een locatiequotiënt hoger dan honderd). De sterkste specialisatie kent de Stedendriehoek in papierindustrie (met name in Apeldoorn, Zutphen en de gemeente Brummen). Op afstand volgt de sector uitgeverijen/grafische industrie (naast Deventer ook in Zutphen). De sterke vertegenwoordiging van het verzekeringswezen is voornamelijk te danken aan één bedrijf (Centraal Beheer in Apeldoorn). Verder kent de Stedendriehoek een lichte oververtegenwoordiging van zakelijke diensten (vooral in de drie steden) en zijn diverse non-profit sectoren meer dan gemiddeld vertegenwoordigd in het gebied (bijvoorbeeld openbaar bestuur, gezondheidszorg en maatschappelijke diensten).

³ Metaalproductenindustrie en machine-industrie gezamenlijk zouden op de zesde plaats staan.

⁴ In absolute zin gaat het in deze twee sectoren om een vrij gering aantal arbeidsplaatsen. Dat aantal is echter hoger dan de voedings- en genotmiddelenindustrie (geselecteerd als dragende cluster).

⁵ Hierbij moet direct worden opgemerkt dat de sector zakelijke diensten uit diverse deelsegmenten bestaat. Bij een vergelijking tussen 32 steden die als kernstad binnen een stadsgewest fungeren blijkt dat het aantal arbeidsplaatsen bij technische adviesbureaus per inwoner in Deventer het hoogst is van alle onderscheiden sub-sectoren.

Tabel 2.1: Arbeidsplaatsen en relatieve specialisatie Deventer 1999 (per sector)

Sector	Arbeidsplaatsen 1999 (fulltime)	Relatieve specialisatie 1996 (arbeidsplaatsen per inwoner 15-65 jaar; Ned. = 100): locatiequotiënt.
Land & tuinbouw	393	51
Delfstoffenwinning	0	0
Voedingsmiddelenindustrie	843	135
Textielindustrie	156	73
Kledingindustrie	1	2
Leer- en Schoenen industrie	18	5
Houtverwerkende industrie	206	167
Papierindustrie	216	92
Uitgeverijen/ grafische industrie	1777	549
Raffinaderijen	68	157
Chemische industrie	672	252
Kunststofverwerkende industrie	412	321
Bouwmaterialenindustrie	40	22
Basismetalaalindustrie	0	18
Metaalproductenindustrie	1018	170
Machine-industrie	701	126
Elektrotechnische industrie	68	16
Transportmiddelenindustrie	3	11
Instrumentenindustrie	38	16
Sociale werkplaatsen	849	163
Openbare nutsbedrijven	132	154
Bouwnijverheid	1115	92
Bouwinstallatiebedrijven	613	113
Groothandel	1654	100
Detailhandel	2433	127
Horeca	576	100
Reparatiebedrijven	361	90
Weg/treinvervoer	960	100
Zee- en Binnenvaart	43	19
Luchtvaart	0	4
Hulpbedrijven vervoer	44	23
Communicatiebedrijven	241	48
Bankwezen	659	69
Verzekeringswezen	104	32
Handel onroerend goed	350	162
Zakelijke diensten	3641	171
Openbaar bestuur	1276	73
Religieuze organisaties	13	53
Onderwijs	2403	124
Gezondheidszorg	3934	186
Maatschappelijke diensten	1370	105
Sport, recreatie & sociaal cultureel	933	100
Research	523	69
Overige diensten	796	177
Totaal	31653	123

Bron arbeidplaatsen 1999: Provinciale WerkgelegenheidsEnquête (SBI74-indeling)

Bron relatieve specialisatie 1996: LISA en EWL-CBS (SBI74-indeling)

Tabel 2.2: Relatieve economische specialisaties in de Stedendriehoek (1996): locatiequotiënten

Sector	SD Totaal	SD Landelijk	Deventer	Apeldoorn	Zutphen
Land & tuinbouw	108	233			
Delfstoffenwinning					
Voedingsmiddelenindustrie	127	167	135	109	
Textielindustrie					
Kledingindustrie					
Leer- en Schoenen industrie					
Houtverwerkende industrie			167		
Papierindustrie	544	661		528	1205
Uitgeverijen/ grafische industrie	200		549	126	361
Raffinaderijen			157		
Chemische industrie	121	104	252		129
Kunststofverwerkende industrie	118		321		
Bouwmaterialenindustrie					
Basismetalenindustrie					667
Metaalproductenindustrie	133	124	170	135	
Machine-industrie	130	127	126	131	149
Elektrotechnische industrie					
Transportmiddelenindustrie					
Instrumentenindustrie					
Sociale werkplaatsen	148		163	141	509
Openbare nutsbedrijven			154	123	114
Bouwnijverheid					
Bouwinstallatiebedrijven	116		113	160	
Groothandel					248
Detailhandel	104		127	106	152
Horeca				105	122
Reparatiebedrijven	103			125	132
Weg/treinvervoer					125
Zee- en Binnenvaart					
Luchtvaart					
Hulpbedrijven vervoer					
Communicatiebedrijven					
Bankwezen				139	
Verzekeringswezen	155			372	
Handel onroerend goed	108		162	101	245
Zakelijke diensten	112		171	129	133
Openbaar bestuur	108			174	130
Religieuze organisaties				121	
Onderwijs			124		
Gezondheidszorg	117		186	121	153
Maatschappelijke diensten	131	117	105	148	173
Sport, recreatie & sociaal cultureel	102		100	153	
Research	119			259	
Overige diensten	153		177	224	
Totaal	107		123	119	129

Bron relatieve specialisatie 1996: LISA en EWL-CBS (SBI74-indeling)

In de landelijke delen van de Stedendriehoek zijn naast agribusiness-activiteiten (landbouw en voedings- en genotmiddelenindustrie) slechts enige industriële sectoren oververtegenwoordigd. Maatschappelijke diensten zijn het enige type dienstverlening dat (licht) oververtegenwoordigd is. Geen enkele type regionaal-stuwende diensten is in de landelijke delen van de Stedendriehoek oververtegenwoordigd en ook wat verzorgende diensten betreft oriënteren de inwoners van de kleinere gemeenten zich blijkbaar vooral op de drie stedelijke kernen.

Apeldoorn kent de sterkste specialisaties in papierindustrie, verzekeringswezen en research. De stad herbergt een zeer breed pallet aan dienstverlenende activiteiten, met name wat betreft kennisdiensten (bank- en verzekeringswezen, zakelijke diensten) en verzorgende diensten (zowel commerciële voorzieningen als de non-profit sector). Opvallend is de ondervertegenwoordiging van distributie-activiteiten (groothandel en transport), ondanks de gunstige ligging aan de A1 (ook in de Stedendriehoek als geheel is dit type economische activiteiten ondervertegenwoordigd).

Zutphen kent een aantal zeer sterke specialisaties⁶ (papierindustrie, basismetaleindustrie, sociale werkplaatsen, uitgeverijen/grafische industrie). Als enige van de drie steden kent Zutphen ook een relatieve oververtegenwoordiging in distributie-activiteiten (groothandel en weg/treinvervoer).

Wordt Deventer vergeleken met de twee andere steden en het landelijk gebied in de Stedendriehoek, dan blijken de volgende sectoren het sterkst vertegenwoordigd te zijn in Deventer: houtverwerkende industrie, uitgeverijen/grafische industrie, chemische industrie, kunststofverwerkende industrie, metaalproductenindustrie, openbaar nutsbedrijven, zakelijke diensten, onderwijs en gezondheidszorg. Van de vier dragende clusters zijn zakelijke diensten, uitgeverijen/grafische industrie en metaalproductenindustrie binnen de Stedendriehoek dus het sterkst vertegenwoordigd in Deventer. Voor voedings- en genotmiddelenindustrie en machine-industrie⁷ geldt dat niet. Een veel sterkere positie neemt Deventer in voor chemie/kunststofverwerkende industrie.

Ook voor een aantal typen regionaal-verzorgende diensten (onderwijs en gezondheidszorg) vervult Deventer momenteel een belangrijke rol in de Stedendriehoek (zie ook par. 2.3).

Naast de huidige positie die Deventer inneemt voor de verschillende economische sectoren is ook de ontwikkelingsrichting van belang. Dit geeft zicht op de kwestie of Deventer de positie in het verleden heeft versterkt of niet. Overigens geldt hier te allen tijde het credo 'behaalde resultaten in het verleden geven geen garantie voor de toekomst'.

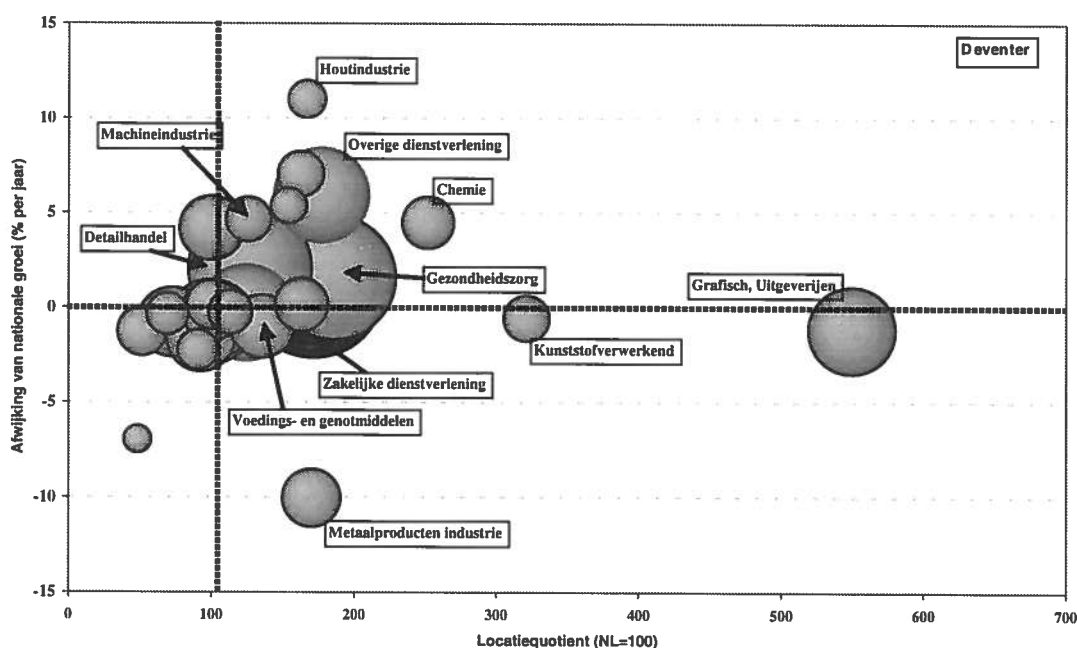
In figuur 2.1 is voor elke sector met meer dan 200 arbeidsplaatsen in 1996 het locatiequotiënt (horizontale as) en de gemiddelde jaarlijkse procentuele groei in de periode 1983-1996 (in afwijking van het nationaal gemiddelde) weergegeven. De omvang van de bollen correspondeert met het aantal arbeidsplaatsen in Deventer in absolute zin in 1996. Duidelijk is dat grafische industrie/uitgeverijen en kunststofverwerkende industrie het sterkst vertegenwoordigd zijn in Deventer. In beide sectoren

⁶ Zutphen is aanzienlijk kleiner dan Apeldoorn en Deventer. Eén of enkele bedrijven kunnen daardoor al snel zeer zwaar meewegen in de waarde van het locatiequotiënt, met name wanneer dit sectoren betreft die nationaal een beperkte omvang kennen (dit geldt bijvoorbeeld voor papierindustrie en basismetaleindustrie).

⁷ Voor de combinatie van metaalproductenindustrie en machine-industrie geldt wel dat Deventer de hoogste relatieve vertegenwoordiging kent in de Stedendriehoek.

bleef de groei in de periode 1983-1996 licht achter bij de nationale ontwikkeling. Metaalproductenindustrie is sterk vertegenwoordigd, maar heeft een aanzienlijk verlies aan arbeidsplaatsen gekend als gevolg van ontwikkelingen bij Impress Metal Packaging. Houtindustrie is zeer sterk gegroeid, overigens vanaf een lage basis. Sectoren met veel arbeidsplaatsen, zoals detailhandel, zakelijke diensten en gezondheidszorg zijn relatief oververtegenwoordigd (een locatiequotient hoger dan 100) en hebben een bovengemiddelde groei vertoond in de periode 1983-1996.

Figuur 2.1: Groei (1983-1996) en specialisatie (1996) per economische sector in Deventer

Een samenvattend beeld, waarbij sectoren zijn samengevoegd tot een aantal brede sectoren (zie tabel 2.3) maakt duidelijk dat de productiestructuur van Deventer sinds het begin van de jaren tachtig belangrijke veranderingen heeft doorgemaakt.

In Nederland nam het aandeel van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie in het totaal aantal arbeidsplaatsen af (van 19 naar 15%), bleef het aandeel van distributie-activiteiten (groothandel en transport) ongeveer gelijk en nam het aandeel van kennisdiensten (bank- en verzekeringswezen en zakelijke dienstverlening) sterk toe. Per saldo resulteerde een lichte toename van het aandeel van regionaal-stuwende bedrijvigheid. Het aandeel van regionaal-verzorgende diensten bleef ongeveer gelijk. Het aandeel van de 'overige sectoren' (onder andere land- en tuinbouw en bouwnijverheid) nam licht af.

Voor Deventer waren de wijzigingen in productiestructuur nog groter dan in Nederland als geheel. Het aandeel van industrie nam sterk af, het aandeel van kennisdiensten zeer sterk toe. Ook het aandeel van verzorgende diensten nam toe, met name bij commerciële voorzieningen (detailhandel; horeca).

De situatie in 1996 geeft aan dat industrie in Deventer nog steeds sterker is vertegenwoordigd dan het nationaal gemiddelde en dat ook kennisdiensten inmiddels sterker zijn vertegenwoordigd dan het nationaal gemiddelde. Distributie-activiteiten zijn ondervertegenwoordigd (ondanks ligging aan de A1). Het aandeel van regionaal-verzorgende diensten is vrijwel gelijk aan het nationaal gemiddelde. Het lage aandeel van de 'overige sectoren' hangt samen met de ondervertegenwoordiging van land- en tuinbouw en bouwnijverheid.

De procentuele groei in Deventer is in de periode 1983-1996 hoger geweest dan het nationaal gemiddelde (ongeveer een half procent per jaar meer groei). De procentuele ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen was voor kennisdiensten en commerciële voorzieningen ruim hoger dan het nationaal gemiddelde en voor distributie-activiteiten en de non-profit sector ongeveer gelijk aan het nationaal gemiddelde. In de industrie nam het aantal arbeidsplaatsen in Deventer af (bij een gelijkblijvend aantal in Nederland als geheel)⁸.

In de periode 1983-1996 nam het aantal inwoners tussen 15 en 65 jaar (degenen die in principe in aanmerking komen voor het verrichten van betaalde arbeid) in Deventer toe met ruim 7% en in Nederland met bijna 10%. De 'werkgelegenheidsfunctie' (het aantal arbeidsplaatsen per inwoner tussen 15 en 65 jaar als index ten opzichte van het nationaal gemiddelde, dat op honderd wordt gesteld) van Deventer nam daardoor in de periode 1983-1996 toe van 115 naar 123. De kansen op werk voor inwoners van Deventer zijn dus toegenomen, hoewel ook een aanzienlijk deel van de banen is opgevuld door inwoners van omliggende gemeenten (inkomende pendel).

Tabel 2.3: Productiestructuur Deventer en Nederland, 1983-1996

Type economische activiteiten (selectie)	Aandeel in totaal aantal arbeidsplaatsen (%)				Procentuele groei 1983-1996 (%)	
	Deventer		Nederland		Deventer	Nederland
	1983	1996	1983	1996		
Industrie	29.9	19.6	19.1	15.3	- 14	0
Distributie-activiteiten	8.2	7.8	10.6	10.9	24	28
Kennisdiensten	9.1	17.1	9.9	14.7	146	85
<i>Regionaal-stuwend</i>	47.2	44.5	39.6	40.9	23	29
Non-profit sector	27.9	26.8	28.5	26.9	25	18
Commerciële voorzieningen	9.6	13.4	12.6	13.8	83	36
<i>Regionaal-verzorgend</i>	37.5	40.2	41.1	40.7	40	24
<i>Overig</i>	15.3	15.3	19.3	18.4	32	18
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0	31	25

⁸ De afname kwam overigens vrijwel geheel voor rekening van Impress Metal Packaging. Afgezien van de ontwikkelingen in dat bedrijf zou het aantal arbeidsplaatsen in de industrie in Deventer ongeveer gelijk zijn gebleven. Daar moet wel bij worden aangetekend dat sinds 1996 het aantal arbeidsplaatsen in de industrie verder is afgenomen met enkele honderden per jaar (volgens gegevens uit de Provinciale WerkgelegenheidsEnquête).

Deze ontwikkelingen kunnen in perspectief worden geplaatst door Deventer te vergelijken met andere steden. In onderzoek van TNO Inro in opdracht van Elsevier is dat gedaan⁹. Van 32 vergeleken steden scoort Deventer gemeten naar 'economische vitaliteit' (een prestatie maat die is gebaseerd op scores op bijna 30 indicatoren) op de achtste plaats en gemeten naar te verwachten groei van het aantal arbeidsplaatsen op de elfde plaats¹⁰. Gemeten naar ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen in de periode 1983-1996 behaalde Deventer de zevende plaats en de score op de werkgelegenheidsfunctie was goed voor de zestiende plaats. Kortom, Deventer neemt in het algemeen de positie in van subtopper/ goede middenmoter.

2.3 Voorzieningen

Voorzieningen leveren een belangrijk deel van de arbeidsplaatsen in Deventer. Indien voorzieningen worden gelijkgesteld met regionaal-verzorgende diensten gaat het zowel op nationaal niveau als in Deventer om ongeveer veertig procent van het totaal aantal arbeidsplaatsen. Naast het doorlichten van de betekenis voor de lokale economie van dragende clusters van regionaal-stuwende sectoren is het daarom van belang zicht te hebben op de positie van en vooruitzichten voor voorzieningen.

Ten eerste is het de vraag hoe sterk voorzieningen momenteel vertegenwoordigd zijn in Deventer. Daartoe is een onderscheid gemaakt in zes typen voorzieningen. In tabel 2.4 is het aantal arbeidsplaatsen in Nederland als geheel weergegeven. Dat geeft zicht op het absoluut belang van een bepaald type voorzieningen als schepper van banen. Vervolgens is de relatieve positie van Deventer weergegeven (via een locatiequotiënt¹¹). In het algemeen zullen steden een oververtegenwoordiging kennen van voorzieningen. Om het locatiequotiënt in perspectief te plaatsen is daarom tevens de positie weergegeven die Deventer inneemt binnen een groep van 32 kernsteden van stadsgewesten.

⁹ Zie P.J. Louter (1999) *De economie van steden en stadsgewesten: verleden en toekomst* TNO Inro, Delft. De resultaten van het onderzoek zijn beschreven in het Elsevier artikel 'Toplocaties 1999' (Elsevier 30 oktober 1999, pp. 118-128).

¹⁰ Deze groeiverwachting is gebaseerd op berekeningen met het Opera model van TNO Inro. De berekeningen zijn gebaseerd op de *oude* gemeentelijke indeling (voor het toevoegen van Diepenveen). Inmiddels zijn de ruimtelijke beperkingen (die een remmende invloed hebben op economische groei) van Deventer duidelijk opgerekt. Nieuwe berekeningen op basis van de huidige gemeentelijke indeling zouden waarschijnlijk tot een bijstelling van de verwachte groei in bovenwaartse richting leiden.

¹¹ De locatiequotiënten in tabel 2.4 wijken enigszins af van de locatiequotiënten in tabel 2.1. Dat heeft drie redenen. Ten eerste heeft in 1993 een wijziging in de indeling van economische sectoren plaatsgevonden (van SBI74 naar SBI93). De gegevens uit tabel 2.1 zijn voor het jaar 1996 omgerekend naar de SBI74-indeling, omdat informatie ontbrak om de gegevens uit 1983 om te zetten naar de SBI93-indeling. De gegevens uit tabel 2.4 daarentegen zijn conform de SBI93-indeling. De SBI74-indeling en de SBI93-indeling vertonen op het niveau van de toedeling van activiteiten aan sectoren als bijvoorbeeld 'detailhandel' en 'gezondheidszorg' onderlinge verschillen. Ten tweede hebben de gegevens in tabel 2.1 betrekking op een totale economische sector (een zogenaamde '2-digit' sector), terwijl de gegevens in tabel 2.4 zijn opgebouwd uit basisgegevens die betrekking hebben op meer gedetailleerde subsectoren (die soms tot verschillende 2-digit sectoren kunnen behoren). De *sector* onderwijs kan daardoor bijvoorbeeld uit iets andere activiteiten bestaan dan het *type voorzieningen* onderwijs als. Ten derde is het locatiequotiënt in tabel 2.4 gemeten ten opzichte van het totaal aantal inwoners (de potentiële consumenten voor voorzieningen) terwijl het locatiequotiënt in tabel 2.1 is berekend ten opzichte van het aantal inwoners tussen 15 en 65 jaar (de potentiële beroepsbevolking).

Tabel 2.4: Voorzieningen in Deventer 1996

Type voorzieningen	Aantal w.p. Nederland 1996 (*1000)	Relatieve specialisatie Deventer 1996 (NI = 100): locatiequotiënt	Positie binnen 32 kernen stadsgewesten
Detailhandel	573.4	132	12
Horeca	199.7	107	15
Instituten	338.0	72	28
Onderwijs	259.1	136	21
Zorgsector	743.2	144	16
Cultuur	56.0	92	24
Totaal	2169.4	124	25

Deventer kent een relatieve oververtegenwoordiging van arbeidsplaatsen in voorzieningen. Dat geldt overigens voor vrijwel alle steden. Binnen de referentiegroep van 32 steden neemt Deventer slechts plaats 25 in. Dat hangt vooral samen met het relatief kleine 'achterland'. Zutphen en Apeldoorn vormen alternatieven voor plaatsen ten zuiden en westen van Deventer, Zwolle vormt een geduchte concurrent voor de plaatsen ten noorden en voor de plaatsen ten oosten ligt de Twentse stedenrij vlakbij. Andere steden als bijvoorbeeld Groningen, Leeuwarden en Zwolle daarentegen hebben een omvangrijk achterland zonder concurrerende steden. Naar vertegenwoordiging van voorzieningen gemeten scores zij dan ook alle in de nationale top-vijf.

Voor bepaalde typen voorzieningen zullen potentiële 'consumenten' niet noodzakelijk georiënteerd zijn op de dichtstbijzijnde stad. Voor dat type voorzieningen kan Deventer mogelijk een rol spelen op het niveau van de Stedendriehoek als geheel en niet alleen voor de aan Deventer grenzende plaatsen. Voor sommige voorzieningen scoort Deventer binnen de groep van 32 steden dan ook een hogere positie dan positie 25 (voor het totaal aan voorzieningen). Dat geldt met name voor detailhandel, horeca en de zorgsector.

Vergeleken met de andere steden in de Stedendriehoek (zie tabel 2.5) vervult Deventer een relatief belangrijke voorzieningenfunctie voor onderwijs. De zorgsector (met name gezondheidszorg) is in Deventer wat sterker vertegenwoordigd dan in Apeldoorn, maar minder sterk dan in Zutphen.

Zutphen kent een relatief belangrijke voorzieningenfunctie. Dit is overigens gemeten ten opzichte van het aantal inwoners, dat in Zutphen aanzienlijk kleiner is dan in Deventer en Apeldoorn. Relatief zijn detailhandel, horeca en de zorgsector in Zutphen zelfs sterker vertegenwoordigd dan in Apeldoorn en Deventer.

Dat Apeldoorn een iets hogere voorzieningenfunctie scoort dan Deventer hangt overigens vooral samen met de aanwezigheid van diverse overheidsinstanties in Apeldoorn. De meeste andere typen voorzieningen zijn sterker vertegenwoordigd in Deventer.

Geconcludeerd kan worden dat Deventer een in vergelijking tot andere steden in Nederland matige vertegenwoordiging van voorzieningen kent. De toename van het aantal arbeidsplaatsen is in de

periode 1983-1996 in Deventer hoger geweest dan het nationaal gemiddelde (zie tabel 2.6)¹². Het aandeel van voorzieningen in het totaal aantal arbeidsplaatsen is in Deventer licht toegenomen. Van een relatief sterke groei was sprake in detailhandel en horeca (vanuit een lage basis overigens). Ook de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen in de zorgsector was hoger dan het nationaal gemiddelde.

Kortom, Deventer heeft geen duidelijke positie als voorzieningencentrum, maar voorzieningen hebben zich wel gunstig ontwikkeld, met name commerciële voorzieningen als detailhandel en horeca. Het aangeven van oorzaken hiervoor is zonder diepgaander analyse niet goed mogelijk. Wellicht speelt een verbetering van de koopkracht in Deventer en omgeving een rol (bijvoorbeeld een relatief sterke toename van het besteedbaar inkomen per hoofd, mede als gevolg van het relatief sterk afnemen van de werkloosheid). In het verleden is vooral in kennisdiensten het aantal arbeidsplaatsen sterk toegenomen. Daarin vinden veel hoogopgeleiden werk. Zij wonen in Deventer of omgeving en besteden hun inkomen aan commerciële voorzieningen (detailhandel; horeca) in de stad.

Tabel 2.5: Voorzieningen Deventer vergeleken met Apeldoorn en Zutphen (1996)

Type voorzieningen	Deventer	Apeldoorn	Zutphen
<i>Relatieve specialisatie (Ned. = 100)</i>			
Detailhandel	132	108	165
Horeca	107	96	134
Instituties	72	185	142
Onderwijs	136	89	80
Zorgsector	144	127	162
Cultuur	92	200	110
Totaal	124	125	146
<i>Positie binnen 32 kernen stadsgewesten</i>			
Detailhandel	12	25	-
Horeca	15	22	-
Instituties	28	7	-
Onderwijs	21	27	-
Zorgsector	16	28	-
Cultuur	24	7	-
Totaal	25	23	-

Toelichting: Zutphen vormt niet één van de 32 kernsteden van stadsgewesten. De positie kon daardoor niet worden bepaald.

¹² De gegevens in tabel 2.6 en tabel 2.7 hebben betrekking op de ontwikkeling *per sector* (volgens de indeling in tabel 2.1, 2.2 en 2.3) en niet op *typen voorzieningen* zoals die in tabel 2.4 en tabel 2.5 zijn gehanteerd. In voetnoot 11 is aangegeven dat daar kleine verschillen tussen bestaan. De grote lijnen in de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen zullen echter hetzelfde zijn.

Tabel 2.6: Ontwikkeling regionaal-verzorgende diensten, Deventer en Nederland, 1983-1996.

Type regionaal-verzorgende diensten	Aandeel in totaal aantal arbeidsplaatsen				Procentuele groei van arbeidsplaatsen, 1983-1996	
	Deventer		Nederland		Deventer	Nederland
	1983	1996	1983	1996		
Detailhandel	8.2	10.5	9.9	10.2	67	28
Horeca	1.4	2.9	2.7	3.6	181	68
Instituties	5.2	3.7	8.1	6.4	-6	0
Onderwijs	7.2	6.7	6.6	6.7	21	26
Zorgsector	13.6	14.5	11.6	11.6	39	24
Cultuur	1.9	1.7	2.2	2.2	22	20
Regionaal-verzorgend (totaal)	37.5	40.0	41.1	40.7	40	24

Bij het toekomstig belang van voorzieningen als bron voor werkgelegenheid spelen twee aspecten een rol. Ten eerste is zicht gewenst op de te verwachten ontwikkeling van het totaal aantal arbeidsplaatsen. Ten tweede is de onderverdeling naar opleidingsniveau van belang. In tabel 2.7 is op beide aspecten zicht gegeven. Aangegeven zijn het aandeel in het totaal aantal arbeidsplaatsen in 1996, het aandeel in de absolute toename van het nationaal aantal arbeidsplaatsen volgens het Global Competition scenario¹³ in de periode 2000-2020 en de procentuele groei in die periode. Tevens is aangegeven in hoeverre laag-, middelbaar en hoogopgeleiden in een sector een hoger of lager aandeel innemen dan in de totale bedrijvigheid.

Momenteel werkt ruim 40% van de werkzame beroepsbevolking bij een regionaal-verzorgend bedrijf. Het aandeel in de toename van het totaal aantal arbeidsplaatsen dat regionaal-verzorgende bedrijven innemen zal ook ruim 40% bedragen. Evenals de totale bedrijvigheid neemt het aantal arbeidsplaatsen in regionaal-verzorgende diensten in de periode 2000-2020 volgens het Global Competition scenario met 23% toe. Tussen verschillende typen regionaal-verzorgende bedrijvigheid bestaan echter aanzienlijk verschillen. De zorgsector en activiteiten die samenhangen met vrijetijdsbesteding (horeca en cultuur) zullen naar verwachting een relatief sterke procentuele groei kennen. In totaal zijn zij verantwoordelijk voor 30.6% van de verwachte absolute toename van het aantal banen, terwijl hun huidige aandeel in het nationaal aantal arbeidsplaatsen nog 16.9% bedraagt. Tezamen met de zakelijke dienstverlening vormen de zorgsector en de vrijetijdsactiviteiten daarmee een belangrijke schepper van toekomstige banen. Deventer neemt in de zorgsector al een vrij belangrijke positie in en kan (onder voorwaarde van behoud van belangrijke instellingen) 'meeliften' op de te voorziene groei. Horeca en cultuur zijn vooralsnog ondervertegenwoordigd in Deventer. Het verdient aanbeveling om zicht te krijgen op de potenties van Deventer voor dit type activiteiten.

¹³ Het Global Competition scenario (GC) is een Lange Termijn scenario, opgesteld door het Centraal Planbureau. Beschreven wordt de ontwikkeling van bevolking en bedrijvigheid tot 2020. Naast dit scenario heeft het Centraal Planbureau twee andere scenario's ontwikkeld, namelijk het Divided Europe scenario (DE) en het European Coordination scenario (EC). Het GC scenario is het scenario met de hoogste economische groei en speelt een centrale rol bij de voorbereiding van de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. Om die reden is hier voor dat scenario gekozen.

Tabel 2.7: Huidig opleidingsniveau en verwachte ontwikkeling arbeidsplaatsen regionaal-verzorgende diensten

Type regionaal-verzorgende diensten	Aandeel banen in totaal (1996)	Aandeel in groei 2000-2020 (GC)	Procentuele groei 2000-2020 (GC)	Aandeel laag-, Middelbaar, hoogopgeleiden (huidige situatie)		
				Laag	Midden	Hoog
Detailhandel	10.2	3.5	8	++	+	--
Horeca	3.6	5.3	30	++	+	--
Instituten	6.4	3.0	11	--	+	+
Onderwijs	6.7	3.7	16	--	--	++
Zorgsector	11.6	21.5	39	--	+	+
Cultuur	2.2	3.8	38	-	-	++
Regionaal-verzorgend (totaal)	40.7	40.8	23	-	0	+

Toelichting bij opleidingsniveau. Berekend is het huidige aandeel van laag-, middelbaar en hoogopgeleiden in het totaal per sector en voor de totale bedrijvigheid. Vervolgens zijn als volgt plussen en minnen toegekend:

- ++ Tien procent-punten of meer hoger in sector dan in totale bedrijvigheid
- + Drie tot tien procent-punten hoger in sector dan in totale bedrijvigheid
- 0 Tussen drie procent-punten lager en drie procent-punten hoger in sector dan in totale bedrijvigheid
- Drie tot tien procent-punten lager in sector dan in totale bedrijvigheid
- Tien procent-punten of meer lager in sector dan in totale bedrijvigheid

In hoeverre leveren regionaal-verzorgende diensten nu banen voor laag-, middelbaar- of hoogopgeleiden? In par. 2.1 is al gewezen op het feit dat laag- en middelbaar opgeleiden in het algemeen minder en minder ver pendelen dan hoogopgeleiden. Er bestaat dus een relatief sterk verband tussen het scheppen van banen (bij bedrijven) voor laag- en middelbaar opgeleiden in een gemeente en het scheppen van werk (bij inwoners) van die gemeente.

Uit tabel 2.7 wordt duidelijk dat het opleidingsniveau in regionaal-verzorgende diensten relatief hoog is. Laagopgeleiden zijn ondervertegenwoordigd, hoogopgeleiden oververtegenwoordigd. Er bestaan echter grote verschillen tussen typen regionaal-verzorgende diensten. In detailhandel en horeca zijn veel laagopgeleiden werkzaam, in de andere typen regionaal-verzorgende diensten juist veel hoogopgeleiden. Combinatie van groeiverwachtingen en opleidingsniveau leidt tot de conclusie dat horeca de meeste kansen biedt op werk voor laagopgeleiden terwijl groei in de zorgsector en de cultuursector vooral leidt tot banen voor middelbaar en hoogopgeleiden. Deze benadering geeft echter een te eenvoudige voorstelling van zaken.

Horeca zal gedeeltelijk een (toeristische) bovenregionale functie hebben, maar gedeeltelijk ook een lokale of regionale functie. Voor dat laatste is vooral de regionale koopkracht van belang. Die koopkracht zal slechts sterk groeien indien er in de regio ook veel banen voor hoogopgeleiden bijkomen. Groei in detailhandel en gedeeltelijk in de horeca is dus 'afgeleide' groei van de groei in andere economische sectoren.

Ook wordt geen rekening gehouden met indirecte effecten. In het algemeen geldt dat groei in industrie en distributie-activiteiten, maar zeker ook in de kantorensector, zal leiden tot uitbesteding aan activiteiten als bewaking, catering, schoonmaakbedrijven, enz. Dat zijn veelal banen voor laagopgeleiden. Van dergelijke uitbestedingsrelaties is ook sprake in de zorgsector. Een groot ziekenhuis bijvoorbeeld zal aldus voor veel *afgeleide* werkgelegenheid zorgen onder laagopgeleiden.

3 NATIONALE ONTWIKKELINGEN IN DE VIER DRAGENDE CLUSTERS

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op ontwikkelingen in de vier voorgedragen 'dragende clusters' van de economie van Deventer. Dit hoofdstuk beperkt zich tot algemene ontwikkelingen in de sectoren die de kern vormen van de clusters. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de betekenis die de clusters hebben voor de economie van Deventer. Hoewel de begrippen 'dragende clusters' en 'sectoren' hier als synoniemen worden gebruikt, dient benadrukt te worden dat het onderzoek zich concentreert op de economische *sectoren* die de kern vormen van de dragende clusters (voedings- en genotmiddelenindustrie, metaalproducten- en machine-industrie, grafische industrie en uitgeverijen, zakelijke dienstverlening). Een volledige 'clusterstudie' waarbij relaties met andere sectoren in kaart worden gebracht valt buiten het bestek van dit onderzoek¹⁴. Het betreft hier nadrukkelijk een quick-scan. Per quick-scan komen respectievelijk aan bod een karakteristiek van de sector, algemene trends binnen de sector, sterkten en zwakten, kansen en bedreigingen en ruimtelijke trends. Eerst wordt (in par. 3.1) een beknopt overzicht gegeven van de vier dragende clusters. Vervolgens wordt per dragende cluster een paragraaf besteed aan kwalitatieve aspecten (zie de paragrafen 3.2 tot en met 3.5). Achtereenvolgens wordt daarbij ingegaan op een algemene karakteristiek per sector, algemene trends binnen de sector, sterkten en zwakten, kansen en bedreigingen en ruimtelijke trends.

Benadrukt dient te worden dat het bij de opdrachtverlening om een quick-scan van *sectoren* ging en niet om *individuele bedrijven*. Er zijn dan ook door TNO Inro geen interviews onder bedrijven gehouden. Het is mogelijk dat bepaalde uitspraken niet voor elk individueel bedrijf binnen een sector opgaan.

3.1 Een vergelijking naar kwantitatieve kengetallen

De ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen (figuur 3.1 en figuur 3.2) laat een groot verschil zien tussen de zakelijke diensten enerzijds en de drie industriële¹⁵ dragende clusters anderzijds. Ter illustratie: In 1969 waren er op elke baan in de zakelijke diensten nog 3.7 banen in de drie industriële dragende clusters, in 1994 was de verhouding één op één en in 1997 waren er op elke baan in de grafische industrie nog slechts 0.8 banen in de drie industriële dragende clusters.

In tabel 3.1 zijn diverse kengetallen voor de vier dragende clusters opgenomen. De totale toegevoegde waarde (het verschil tussen productiewaarde en de waarde van het verbruik in het productieproces) in kennisdiensten is, evenals het arbeidsvolume, inmiddels hoger dan in de drie industriële dragende

¹⁴ Dergelijke clusterstudies zijn in het verleden regelmatig uitgevoerd door TNO STB met het verschijnen van Michael Porters' 'Competitive advantage of nations' in 1990. Zie voor de Nederlandse uitwerking daarvan Jacobs, Boekholt en Zegveld (1990) *De economische kracht van Nederland*, SMO, Den Haag. Per 'dragende cluster' is in ons onderzoek een interview gehouden met een deskundige. Alle deskundigen werken of hebben gewerkt bij TNO STB.

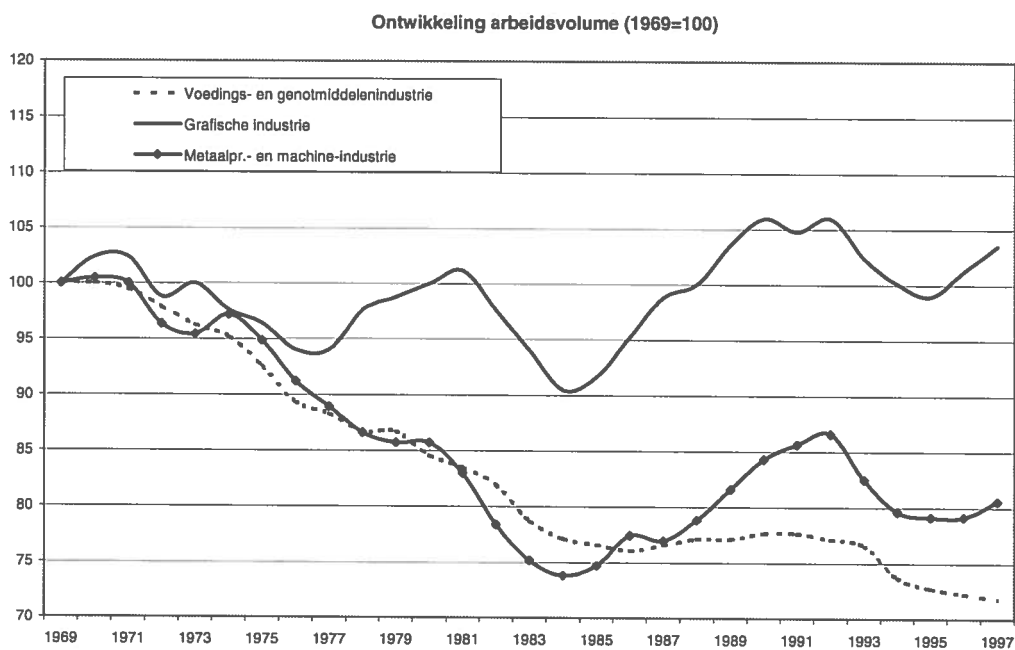
¹⁵ In classificaties van economische activiteiten wordt de sector grafische industrie en uitgeverijen tot de industrie gerekend. Het zal overigens duidelijk zijn dat delen van deze branche een sterk dienstverlenend karakter hebben (met name uitgeverijen). Zo is het aandeel van kantoorwerkgelegenheid aanzienlijk hoger dan in de meeste andere industriële sectoren.

clusters bij elkaar. Kennisdiensten kenden ook duidelijk de hoogste groei van de toegevoegde waarde. In acht jaar tijd verdubbelde de toegevoegde waarde bijna. De hoogste toegevoegde waarde per arbeidsjaar (een indicator voor arbeidsproductiviteit) kent de voedings- en genotmiddelenindustrie.

Figuur 3.1: Arbeidsvolume zakelijke diensten

Figuur 3.2: Arbeidsvolume voedings- en genotmiddelen, grafische en metaalproducten en machine-industrie

De voedings- en genotmiddelenindustrie is een kapitaalsintensieve industrie, waarin de verdiende gulden ook weer voor een groot deel worden gebruikt voor investeringen in nieuwe machines en installaties. In de zakelijke diensten wordt de toegevoegde waarde voor een groter deel gebruikt voor het betalen van de (hoge) lonen en salarissen van het personeel. Het percentage van de productie dat wordt geëxporteerd is in de voedings- en genotmiddelenindustrie en de metaalproducten- en machine-industrie¹⁶ duidelijk hoger dan in de grafische industrie en zakelijke diensten. Het exportpercentage van de grafische industrie ligt aanmerkelijk onder het voor een industriële sector gangbare percentage.

Tabel 3.1: Kengetallen vier dragende clusters

Kenmerk	Voeding en genotm.	Metaalprod. / Machines	Grafisch/ uitgeverijen	Zakelijke diensten
Bruto toegevoegde waarde (mld. gulden) 1998	22.6	19.0	12.0	67.2
Toename bruto toeg. waarde (% per jaar) 1990-1998	3.8%	3.1%	4.2%	8.8%
Arbeidsvolume (* 1000) 1997	149	170	91	487
Aantal bedrijven 1998	4800	7900	4900	38300
Bruto toeg. waarde per arbeidsjaar (dzt. gulden) 1997	146	109	123	123
Percentage export in totale productie 1995	46%	43%	13%	10%
Percentage laagopgeleiden 1990	48%	42%	31%	15%
Percentage hoogopgeleiden 1990	10%	11%	15%	50%
Percentage bedrijven met 1-10 werknemers 1998	67%	60%	73%	83%
Arbeidsplaatsen per bedrijf 1998	31	22	19	13
Groei arbeidsplaatsen 1969-1997 (% per jaar)	-1.2%	-0.8%	0.1%	4.6%
Groei arbeidsplaatsen tot 2020 volgens European Coordination (% per jaar)	-0.7%	-0.5%	0.3%	2.5%
Groei arbeidsplaatsen tot 2020 volgens Global Competition (% per jaar)	-1.0%	-1.0%	-0.8%	3.3%

Het opleidingsniveau¹⁷ is duidelijk het hoogst in de zakelijke dienstverlening. In de grafische industrie ligt het wat hoger dan in de beide andere industriële dragende clusters. Ter vergelijking: het nationaal gemiddelde over alle sectoren tezamen bedroeg (in 1990): 31% laagopgeleiden, 45% middelbaar opgeleiden en 24% hoogopgeleiden. Afgeleid kan worden dat voedings- en genotmiddelenindustrie en metaalproductenindustrie aan een groot aantal laagopgeleiden werk bieden, de grafische industrie en machine-industrie aan middelbaar opgeleiden en zakelijke diensten aan hoogopgeleiden. In de

¹⁶ Tussen metaalproductenindustrie enerzijds en machine-industrie anderzijds bestaan onderlinge verschillen. Het percentage export is in de machine-industrie hoger dan in de metaalproductenindustrie. Verder is het gemiddeld opleidingsniveau hoger, is de productiviteit hoger en ontwikkelen het aantal arbeidsplaatsen en de toegevoegde waarde zich wat gunstiger in de machine-industrie. In het algemeen kan worden gesteld dat de machine-industrie wat kennisintensiever en technologisch meer hoogwaardig is dan de metaalproductenindustrie, waar in diverse segmenten prijsconcurrentie een belangrijke rol speelt (zie ook par. 3.3).

¹⁷ Deze gegevens zijn enigszins verouderd. Over de hele linie is het gemiddeld opleidingsniveau inmiddels aanzienlijk opgetrokken. Desalniettemin zijn de onderlinge verschillen tussen de dragende clusters waarschijnlijk niet sterk veranderd.

voedings- en genotmiddelenindustrie zijn de bedrijven gemiddeld het grootst, in de zakelijke diensten het kleinst¹⁸.

Tenslotte is enig zicht gegeven op het toekomstperspectief op nationaal niveau van de verschillende dragende clusters. Daartoe is de gemiddelde jaarlijkse ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen bepaald met behulp van twee Lange Termijn scenario's van het Centraal Planbureau. In het Global Competition scenario is sprake van een hogere economische groei dan in het European Coordination scenario, maar neemt tevens de arbeidsproductiviteit sterker toe. Per saldo neemt het aantal arbeidsplaatsen in de drie industriële dragende clusters in Global Competition sterker af dan in European Coordination. Zakelijke diensten daarentegen kennen in Global Competition, waarin vooral de ICT-sector zich zeer sterk ontwikkelt, een nog hogere groei dan in European Coordination. Desalniettemin worden de zeer hoge procentuele groeicijfers (vanuit een laag aanvangsniveau overigens) uit het verleden niet meer gehaald.

Geconcludeerd kan worden dat de grootste verschillen bestaan tussen zakelijke diensten enerzijds en de drie typen industrie anderzijds. In de zakelijke dienstverlening is een sterke groei van het aantal arbeidsplaatsen te verwachten, vooral voor hoogopgeleiden, en is de gemiddelde bedrijfsomvang klein. Van de drie industriële dragende clusters kent de grafische industrie de meest gunstige perspectieven voor groei. Voedings- en genotmiddelenindustrie en metaalproducten- en machine-industrie bestaan (vergeleken met grafische industrie en zakelijke diensten) uit gemiddeld grote bedrijven, exporteren een groot deel van hun productie en leveren veel werkgelegenheid voor laagopgeleiden.

3.2 Voedings- en genotmiddelenindustrie¹⁹

Karakteristiek van de sector

De voedings- en genotmiddelenindustrie is een omvangrijke sector met een grote diversiteit. Nederland kent in deze sector van oudsher een sterke positie (zie onder andere Jacobs, Boekholt en Zegveld 1990). De sector kent anno 1998 een arbeidsvolume van bijna 150.000 banen²⁰ en een totale toegevoegde waarde van ruim 22,5 miljard gulden. De sector kent onderling sterk van elkaar verschillende segmenten: zuivelindustrie, dranken (alcoholfabrieken en destilleerderijen,

¹⁸ Desalniettemin hebben in de voedings- en genotmiddelenindustrie toch nog twee van de drie bedrijven minder dan tien werkzame personen. Mogelijk is het zo dat in de gehanteerde statistiek voor het aantal bedrijven ook warme bakkers als 'industriële bedrijven' zijn aangemerkt (dit was niet na te gaan). Dat zijn in de meeste gevallen bedrijven met minder dan tien werknemers.

¹⁹ De analyse van de voedings- en genotmiddelenindustrie is mede gebaseerd op een interview met Christien Enzing van TNO STB

²⁰ Gemeten in arbeidsjaren; een statistiek die meet hoeveel banen er zouden zijn indien al het werk volgens voltijdcontracten zou worden uitgevoerd.

bierbrouwerijen, frisdrankenindustrie en koffiebranderijen en theepakkerijen), groenten (aardappelverwerkende, zetmeel-, en groenten- en fruitverwerkende industrie), vlees en vis (slachterijen en vleeswarenindustrie en visbewerkingsinrichtingen) en daarnaast allerlei andere industrieën als meelfabrieken, mengvoeders, suikerindustrie, tabaksindustrie, industrieën in brood e.a., margarine-, vetten en oliën industrie, cacao, chocolade- en suikerverwerkende industrie. Naast de grote diversiteit is een tweede kenmerk de sterke schaalvergrotings- en concentratietendens. Enkele voorbeelden van deelsectoren waarin het aantal ondernemingen en het aantal bedrijfsvestigingen in de loop der tijden sterk zijn afgenomen zijn de broodindustrie, de zuivelindustrie, de suikerindustrie en slachterijen en vleeswarenindustrie. De vestigingen die overblijven zijn groot en kapitaalsintensief en concurreren in toenemende mate op internationale markten.

De voedings- en genotmiddelenindustrie heeft een sterke relatie met andere sectoren. Met name de landbouw, die voor de levering van grondstoffen voor de voedings- en genotmiddelenindustrie zorgt, is sterk met de sector verweven. Wanneer trends en ontwikkelingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie worden geanalyseerd zijn ook trends in de landbouw van belang. Belangrijk is het op te merken dat de consumptie van voedingsmiddelen in het algemeen redelijk stabiel is. Desalniettemin is in een aantal segmenten wel degelijk sprake van (potentiële) concurrentie. Dat geldt bijvoorbeeld voor kunstmatige zoetstoffen (een chemisch product), die een bedreiging vormen voor delen van de suikerindustrie.

Algemene trends binnen de sector

In de voedings- en genotmiddelenindustrie is een aantal belangrijke trends waarneembaar. Een trend die begin jaren negentig nadrukkelijk opkwam en die nog steeds sterk doorgang vindt is de overgang in de gehele sector van grondstoffengerichte productie naar een meer op de consumentenwensen gerichte productie. Hiermee gepaard gaat een heviger concurrentie bij het verwerven van een positie in een markt die nadrukkelijk vanuit het consumentenverlangen werkt. Deze toenemende concurrentie heeft er toe geleid dat de laatste jaren steeds meer nadruk is komen te liggen op *productdifferentiatie*.

Een tweede belangrijke trend is de opkomst van *gemaksvoeding* en volledige, snel te bereiden, *totaalmaaltijden*. Juist hier speelt klantgerichtheid een belangrijke rol. Dit heeft een nadrukkelijke invloed op de voedings- en genotmiddelenindustrie omdat juist op deze nieuwe producten relatief hoge marges zijn te behalen (hoe dichterbij de consument, hoe hoger de toegevoegde waarde). Er is een sterke groei van nieuwe bedrijven waarneembaar die gemaksvoeding produceren. Daarnaast speelt de 'dienstcomponent' een steeds duidelijker rol. Te denken valt dan aan bezorgdiensten (gekoppeld aan bijvoorbeeld bestellingen via Internet en grotere diversiteit gericht op de omstandigheden waarin de consument zijn voedsel wenst te nuttigen, zoals de treinreizende consument, de zieke consument, de studerende consument e.d.).

Nauw aansluitend bij de trend van gemaksvoeding is de verschuiving van het moment van consumptie in de tijd. Deze derde trend gaat gepaard met de opkomst van steeds meer *kanalen* waarlangs de

maaltijden bij de klant komen. Voorbeelden hiervan zijn winkels in stations of bijvoorbeeld bij benzinestations. Met name voor de detailhandel is deze trend nadrukkelijk van belang, maar ook producenten van gemaksv voedingsproducten dienen hier op in te spelen. Voor producenten van kant en klaar maaltijden die ook via de detailhandel aan de consument worden geleverd, is herkenbaarheid van het product belangrijk, bijvoorbeeld via een eigen merk. Dit is voor ondernemingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie lastig, aangezien de consument bereikt dient te worden 'over de detailhandel heen'.

Een vierde belangrijke trend is de steeds groter wordende *invloed van de detailhandel* op de ontwikkelingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie. Er is hevige concurrentie tussen grootwinkelbedrijven (bijvoorbeeld Albert Heijn). Die proberen de onder druk staande winstmarges via kostenbesparingen af te wentelen op eerdere schakels. De voedings- en genotmiddelenindustrie wordt steeds onzichtbaarder aangezien de grootwinkelbedrijven om zich te profileren steeds meer eigen producten gaan verkopen en alleen A-merken een stabiele plaats op het schap hebben. De producten van de voedings- en genotmiddelenindustrie kunnen zich in dat geval alleen via sterke productdifferentiatie en productinnovatie onderscheiden.

Een vijfde trend is het *uitbesteden van productie van maaltijden* door instellingen (zoals zorginstellingen), grote bedrijven en opleidingscentra. Dit is een grote markt en de verwachting is dat de reeds ingezette trend van uitbesteding zich zal doorzetten. Naast cateraars kunnen hiervan ook ondernemingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie profiteren. Dit sluit aan bij het voorzien in totaalmaaltijden, maar dan nu op grotere schaal.

Een andere groeimarkt is die van het '*regionale product*' (de zesde belangrijke trend), zoals de 'Zeeuwse Vlegel' of 'Deventer Koek'. Steeds nadrukkelijker zijn dergelijke regionale producten in opkomst. Naast winst die de lokale voedings- en genotmiddelenindustrie hier kan maken zijn dergelijke marketingconcepten tevens interessant om de lokale landbouw te versterken in die situaties waarin sprake is van een regionaal cluster waarin functionele relaties tussen landbouw en voedings- en genotmiddelenindustrie regionaal met elkaar zijn verbonden.

Sterkten en zwakten

Om te kunnen bepalen hoe ondernemingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie kunnen inspelen op trends en ontwikkelingen is zicht nodig op de sterkten en zwakten van de sector. Juist bepaalde sterkten en zwakten bepalen wat de kansen van de sector zijn. Eerst worden de sterke, daarna de zwakke punten van de sector aangegeven.

Sterke punten

De Nederlandse voedings- en genotmiddelen sector:

1. heeft een stabiele positie in een stabiele markt;
2. kent een sterke exportpositie;

3. is vrij ongevoelig voor conjuncturele schommelingen;
4. kent veel productinnovaties (paradoxaal is wel dat de R&D-intensiteiten relatief laag zijn);
5. kent goede opleidingen op alle niveaus (van mbo tot hbo en universitair);
6. kent een sterke combinatie van technologie en logistiek (het productieproces is reeds verregaand geautomatiseerd, met name procesinnovaties in de condities van de geproduceerde en verpakte voedingsmiddelen tijdens het proces van produceren, verpakken en transporteren zijn sterk geïntegreerd);
7. is sterk in integraal ketenbeheer;
8. kent een sterke agrarische sector die hechte relaties onderhoudt met de voedings- en genotmiddelenindustrie;
9. heeft een hoge kennisintensiteit en kent goede en sterke relaties met onder andere de Landbouw Universiteit Wageningen, TNO Voeding en het Nederlands Instituut voor Zuivel Onderzoek (NIZO).

Zwakke punten

De Nederlandse voedings- en genotmiddelen sector:

1. is relatief gevoelig voor overcapaciteit;
2. kent een relatief lage toegevoegde waarde van haar producten;
3. wordt gekenmerkt door sterke concurrentie;
4. is conservatief in veranderingen en past veelal incrementele veranderingen toe (baanbrekende nieuwe innovaties komen relatief weinig voor);
5. dient voortdurend zorg te besteden aan kwaliteit. BSE, Salmonella en schimmels zijn van grote invloed op de voedings- en genotmiddelenindustrie (daar is veel aan te doen, en veel mee te winnen).

Kansen en bedreigingen

Uit de analyse van de trends en ontwikkelingen en de sterkten en zwakten van de voedings- en genotmiddelenindustrie zijn kansen en bedreigingen te destilleren. Het gaat hier om de vraag waar succesvolle investeringen mogelijk zijn en waar juist weinig van verwacht mag worden. Met name trends in het consumentengedrag zijn zeer belangrijk voor de voedings- en genotmiddelenindustrie. De vraag naar producten wordt immers voor een belangrijk deel bepaald door preferenties van consumenten, demografische ontwikkelingen en de leeftijdsopbouw van de consumenten.

Kansen

1. De voedings- en genotmiddelenindustrie heeft (nog steeds) vele mogelijkheden voor kwaliteitsverbeteringen (met name in de verwerking en distributie van de producten).
2. De kansen voor de voedings- en genotmiddelenindustrie worden vooral bepaald door de mate waarin de sector in staat is door voortdurende vernieuwing haar identiteit (eigen merk) te behouden en uit te breiden. Met innovatief marktonderzoek is nog veel te winnen, met name

omdat ontwikkelingen in de markt de aanjagers van het vernieuwingsproces zijn. Veel innovaties worden aangestuurd door de marketingafdelingen van de ondernemingen.

3. Naast de kansen die de sector heeft in de gemaksvoeding en de voeding voor grote instellingen zal tevens de gezondheidsvoeding zich in de toekomst nog veel sterker kunnen manifesteren.

Bedreigingen

1. Het verdwijnen van kennisafdelingen en -instellingen uit Nederland. In het verleden zijn kennisafdelingen van Numico naar Z-Amerika en van Unilever naar Engeland vertrokken. Juist kennisafdelingen zijn samen met de universiteiten belangrijk voor het kennisniveau van de sector, mede omdat zij de 'kennisinfrastructuur' leveren voor de niet-kennisintensieve bedrijven in de sector.
2. De voortgaande concentratie in de detailhandel kan er toe leiden dat de invloed van de detailhandel (nog) groter wordt. De winstmarges van de voedings- en genotmiddelenindustrie komen daardoor onder druk te staan.
3. Het steeds hoger wordende niveau van de vereiste investeringen kan gepaard gaan met gedwongen concentratie. Dit vormt een bedreiging voor kleinere ondernemingen in de sector.
4. De heviger concurrentie zal steeds hogere eisen stellen aan de kwaliteit, tegen steeds lagere prijzen. Ook dit vormt een bedreiging voor veel kleinere ondernemingen, waar de marges reeds onder druk staan.
5. De concurrentie vanuit Oost-Europa wordt steeds heviger en zet de marges steeds verder onder druk.

Ruimtelijke trends

Het ruimtelijk spreidingspatroon van de voedings- en genotmiddelenindustrie is in sterke mate historisch bepaald. De aanwezigheid van een grote haven kan van belang zijn (geweest). Dat geldt bijvoorbeeld voor cacaofabrieken in de Zaan. Ook kan de grond bepaalde eigenschappen hebben waardoor bepaalde gewassen verbouwd worden (bijvoorbeeld pootaardappelen of bloembollen). Verwerkende industrie en handel/transport vestigt zich vervolgens in die regio. Het aantal nieuwe bedrijven (zowel starters als nevenvestigingen van meervestigingsondernemingen) is beperkt²¹. Ook het aantal integrale verplaatsingen van bedrijven is gering als gevolg van de hoge kapitaalsintensiteit en daardoor zeer hoge vereiste investeringen bij verplaatsing. De ruimtelijke dynamiek wordt dan ook hoofdzakelijk bepaald door het opheffen van bedrijven (zelfstandige bedrijven of nevenvestigingen) en herschikking van activiteiten tussen verschillende vestigingen van meervestigingsondernemingen. Een overheersende trend daarbij is die van schaalvergroting en concentratie van activiteiten in een kleiner aantal (grotere) vestigingen. Vooral kleine bedrijven en vestigingen worden daardoor met opheffing bedreigd.

²¹ Nieuwe bedrijven in de branche van de 'gemaksvoeding' vormen daarop een uitzondering.

3.3 Metaalproducten- en machine-industrie²²

Karakteristiek van de sector

De metaalproducten- en de machine-industrie worden vaak in één adem genoemd, maar beide industrieën verschillen aanzienlijk van elkaar in aard van de activiteiten. Weliswaar bestaat op onderdelen sterke verwevenheid, maar toch is het gewenst voor beide industrieën afzonderlijk enige nuances aan te brengen. De verdere uitwerking van de profielen zal dan ook steeds naar de twee afzonderlijke typen gebeuren.

Machinebouw

De machine-industrie is vergeleken met de metaalproductenindustrie veel meer gericht op het ontwerpen van producten. De kernactiviteit in de machinebouw betreft het fabriceren van complexe machines die hoofdzakelijk uit metaal bestaan. Veelal zijn dit productiemachines ten behoeve van andere industrieën, maar het kunnen ook producten voor eindgebruikers zijn, zoals kopieermachines en printers. Een kenmerk van de machinebouw is dat de sector nadrukkelijk zelscheppend en zelfontwerpend is. De sector ontwerpt, ontwikkelt en bouwt volledige machines en productielijnen. Bovendien heeft de sector een nauwe relatie met de afnemers van de producten. Gebruikers van de machines worden vaak in het productontwikkelingsproces betrokken. Met name het ontwerpdeel binnen de ontwikkeling van nieuwe producten heeft de afgelopen jaren een sterke vlucht genomen. Standaardproducten worden in tegenstelling tot een aantal jaar geleden veel minder gemaakt. De productie is veel klantspecifieker geworden en met name het technisch design is zeer klantspecifiek. Dit heeft er toe geleid dat het productiewerk ook veel kennisintensiever is geworden. Het klantspecifieke ontwerp van machines heeft er tevens voor gezorgd dat niet alleen in eigen land machines worden afgezet, maar dat de sector steeds meer exporteert.

Metaalproducten

De metaalproductenindustrie richt zich met name op echte maakactiviteiten. De sector produceert grondstoffen en halffabrikaten die in andere industrieën verder worden verwerkt. Bedrijven in de metaalproductenindustrie zijn veelal toeleveranciers. De reden dat de metaalproductenindustrie en de machinebouw vaak in één adem worden genoemd is dat met name de machinebouw een belangrijke afnemer van metaalproducten is. De metaalproductenindustrie opereert in vergelijking met de machinebouwers in het algemeen meer lokaal en kent een relatief kleinere export. Door de lage toegevoegde waarde (en het relatief grote aandeel van vervoerskosten binnen deze smalle marges) is het in veel situaties niet rendabel om op grote afstand van de markt te produceren. In die segmenten waar vervoer over grote afstanden wel optreedt, is de internationale (prijs)concurrentie groot. Met name de productie van metaalproducten in Polen, Roemenië en Taiwan is sterk in opkomst.

²² De analyse van de metaalproducten- en machine-industrie is mede gebaseerd op een interview met Gert van Duren van TNO STB

Naast de machinebouw zijn er voor de metaalproducten ook andere belangrijke afnemers. Zo zijn de transportmiddelenindustrie en de elektrotechnische industrie grote afnemers van de metaalproductenbranche.

Algemene trends binnen de sector

Zowel metaalproductenindustrie als machinebouw wordt gekenmerkt door een grote diversiteit. Met name in de machinebouw komen relatief veel high-tech bedrijven voor (voorbeelden hiervan zijn ASML, Océ en delen van Philips). Dit zijn bovendien grote bedrijven met aanzienlijke marktmacht. De metaalproductenindustrie bestaat daarentegen veel minder uit high-tech ondernemingen. Daar waar het bijvoorbeeld gaat om het lijmen van aluminium voor de vliegtuigbouwindustrie of het etsen en chemisch bewerken is wel sprake van high-tech activiteiten, maar in het algemeen geldt dat de metaalproductenindustrie minder high-tech is dan de machinebouw. Verder gelden de volgende specifieke karakteristieken per sector.

Machinebouw

De machinebouw is relatief sterk gericht op *Informatie en Communicatie Technologie* (ICT). ICT kent belangrijke toepassingen in de machinebouw. Deze sector zal dan ook veel beter kunnen meeliften op de huidige ICT-golf dan de metaalproductenindustrie. Met name de elektronica in machines ('embedded software') zal in de toekomst een nog sterkere vlucht nemen. Hierbij kan worden gedacht aan elektronica en software in het besturingssysteem van machines.

Een tweede belangrijke trend in de machinebouw is het *uitbesteden van productie* (maar wel binnen Nederland). Veel van de productie van machines wordt tegenwoordig door gespecialiseerde bedrijfjes gedaan die deelproducten voor de uiteindelijke machine leveren. Naar verwachting zal de uitbesteding in de sector zich ook in de toekomst voortzetten.

De derde trend is de *professionalisering van het ontwerptraject*. Die trend is de laatste jaren in gang gezet en zal in de toekomst belangrijk doorzetten. Van oudsher is de sector gestoeld op werktuigbouwkundige technieken. Het concrete maaktraject van machines gebeurt, aangezien dit in de werktuigbouwkunde sterk is doorontwikkeld, al erg efficiënt. Met name nu ontwerp van machines door gebruiker van de machines steeds belangrijker wordt is in het ontwerptraject voor de sector veel te winnen. Ten opzichte van andere landen worden er in Nederland al veel klantspecifieke machines (met een klantspecifiek design) gemaakt. Een sterk punt is bovendien dat dergelijke producties veel kleiner in oplage zijn dan bijvoorbeeld machines uit Duitsland, Engeland of Italië waar veel meer grote standaardmachines worden gemaakt. De meer klantspecifieke machines zijn bovendien hoogtechnologisch en de machinebouwers in Nederland hebben een relatief hoog kennisniveau. Het accent op ontwerp zal echter ook een herpositionering binnen de sector betekenen. Klanten willen veel meer hele productielijnen afnemen en niet meer allerlei afzonderlijke machines zoals vroeger. Dit vergt een nieuwe aanpak. Het risico wordt ook veel meer verlegd richting machinebouwers. Een subtrend is dan ook de opkomt van implementatie- en risicoadviseurs binnen de branche.

Als vierde trend kan worden genoemd dat de relatie tussen de machinebouw (met name de high-tech onderdelen) en *opleidingen* op HBO en universitair niveau steeds belangrijker wordt. Het productieproces is kennisintensief en de trend is dat die 'kennisintensivering' doorzet: er is een toenemende vraag naar kennisintensieve werknemers met een hoog opleidingsniveau. Juist het krijgen van dat personeel is vaak lastig²³.

Metaalproducten

Een belangrijke trend binnen de metaalproductenindustrie is dat door de steeds nadrukkelijker *concurrentie uit lage-lonenlanden* de concurrentiepositie steeds verder onder druk is komen te staan. Dit is een trend die zich naar verwachting in de komende tijd zal doorzetten.

Een tweede trend in de sector is de continue *daling van de werkgelegenheid* in de sector. Ten opzichte van begin jaren zeventig is het aantal banen in de metaalproductenindustrie met bijna een kwart afgenomen. Door de grote prijsconcurrentie zijn bedrijven in toenemende mate genoodzaakt arbeidsbesparende maatregelen te nemen. Deze trend zal waarschijnlijk de komende jaren doorzetten.

Een derde belangrijke trend is dat de Nederlandse metaalproductenindustrie zich steeds meer is gaan specialiseren op het in zeer *kleine series vervaardigen van producten*. Ten opzichte van andere landen is dit een belangrijk concurrentievoordeel. Kleinere series zijn klantspecifieker en gedifferentieerder dan massaproductie en dit bindt de sector sterker aan de afnemers van de producten. Dat houdt tevens in dat juist die deelsegmenten waarin massaproductie nog wel de norm is zeer sterke buitenlandse concurrentie zullen ondervinden.

Sterkten en zwakten

Ook hier wordt weer onderscheid gemaakt tussen de twee deelsectoren binnen dit dragende cluster.

Machinebouw

De voornaamste sterkte van de machinebouw is dat deze sector erg klantspecifiek werkt. Klanten staan dicht bij het productieproces en zien hun wensen vaak optimaal verwerkt. Ten opzicht van andere landen is met name de Nederlandse machinebouw erg goed in het fabriceren van klantspecifieke machines en productielijnen.

Het voornaamste zwakke punt is vooralsnog de inbedding van elektronica in de bouw van machines. Het gaat dan bijvoorbeeld om kwaliteitsbewaking. Op dat punt wordt tot op heden nog te weinig van

²³ Het paradoxale aan deze situatie is dat in de high-tech industrie een groot tekort aan hoogopgeleid technisch personeel wordt geconstateerd, terwijl gelijktijdig de studentenaantallen voor technische wetenschappen schrikbarend teruglopen. Zie voor een beschrijving van deze problematiek Louter, P.J. en R.E.H.M. Smits (1998) *De technologiekaart van Nederland*, TNO Inro/ TNO STB, Delft/Apeldoorn.

de mogelijkheden van elektronica geprofiteerd. Achtergrond hiervoor is de sterke relatie met de werktuigbouwkunde, die daar ook minder oog voor heeft.

Metaalproducten

De voornaamste sterkte van de metaalproductenindustrie is het relatief hoge improvisatievermogen, waardoor de industrie snel kan inspelen op de laatste ontwikkelingen.

Vaak wordt alleen op prijs geconcurrereerd. Dit is een zwakke uitgangspositie, zeker voor een land met hoge loonkosten. Bovendien is het alleen op prijs concurreren te beperkt om een sterke stabiele positie te verwerven.

Kansen en bedreigingen

Voor de machinebouw en de metaalproductenindustrie gelden de volgende kansen en bedreigingen.

Machinebouw

Er is een belangrijke trend die zowel een kans (bij goed anticiperen) als een bedreiging (bij negeren of niet reageren) kan vormen: naast het leveren van concrete producten zal de industrie zich tevens meer op dienstverlening moeten gaan richten. Onderhoud en kwaliteitssystemen zullen steeds meer bij het product gaan horen en zouden additioneel moeten worden aangeboden. Dit is een kans voor bedrijven die hierop in kunnen spelen. Tevens kan het een bedreiging zijn als ondernemingen hier de boot missen. Voor de Nederlandse machinebouwers biedt dit tevens kansen voor export naar niet- EU landen. Een bedrijf als Stork, dat zich steeds meer als 'dienstverlener' in plaats van als producent wil profileren, speelt in feite al in sterke mate in op deze trend.

Metaalproducten

Voor de metaalproductenindustrie zijn kansen gelegen in het doorontwikkelen van technologieën om kleinere series te maken. Daarmee heeft Nederland al een relatief sterke concurrentiepositie, maar uitbouw daarvan biedt vele kansen.

Daarnaast biedt het bedrijven in de metaalproducten kansen zich vergaand te specialiseren in een bepaalde technologie. Hierdoor kan een hogere toegevoegde waarde worden gehaald, en wordt binding met bepaalde klanten vel sterker. Voorbeelden zijn: lastechnieken, laserbewerken, vergeautomatiseerde bewerkingen, tweecomponenten spuitgieten, enz. Andere kansen voor bedrijven in deze sector liggen in het zogenaamde upgraden van levering van alleen onderdelen naar gemonteerde en geteste modules of sub-assemblies. Dit kan geheel in eigen huis gebeuren, dan wel in een samenwerkingsverband met enige andere bedrijven (clustervorming).

Op de sector komen enkele grote bedreigingen af. Een eerste bedreiging is de opkomst van de lage-lonenlanden die veel sterker op prijs (kunnen) concurreren. Een tweede bedreiging is de sterke afhankelijkheid van export naar nabije landen die vaak dezelfde conjunctuur kennen en door dezelfde recessies worden getroffen. De compensatiemogelijkheden zijn dan immers te gering. Ten derde vormt de vervanging van metaal door plastics en andere kunststoffen een bedreiging.

Ruimtelijke trends

De markt voor machinebouwers overstijgt veelal het regionale niveau en sluit sterker aan bij het nationale of internationale niveau. De toelevering is overigens vaak wel regionaal of nationaal georiënteerd, aangezien de toegeleverde halffabrikaten zich in veel situaties niet lenen om over grote afstanden verplaatst te worden. In de metaalproductenindustrie is het andersom, daar zijn met name de klanten (de afzet) regionaal geconcentreerd en worden de 'grondstoffen' vaak over grotere afstanden aangevoerd. Voorbeelden van regio's waar de metaalproductenindustrie een regionale afzetmarkt heeft zijn Eindhoven en Twente. Bij de metaalproductenindustrie speelt tevens een rol dat de toegevoegde waarde dusdanig laag is dat het transporteren van de producten relatief duur is. Een in het algemeen voor de metaalproductenindustrie slechts beperkt, maar specifiek voor Deventer wel geldende situatie (Impress Metal Packaging) is dat multinationals tussen locaties (en landen) kunnen schuiven bij de herschikking van activiteiten.

3.4 Grafische industrie en uitgeverijen²⁴

Karakteristiek van de sector

De grafische industrie is in de afgelopen decennia zowel in arbeidsvolume als in productieresultaten een stabiele sector gebleken. Het arbeidsvolume van de uitgeverijen en drukkerijen tezamen is over de periode 1969-1997 zelfs licht toegenomen²⁵. Daarnaast hebben kostenreducties door het gebruik van nieuwe productietechnieken er toe bijgedragen dat met name de drukkers hun winstmarges hebben kunnen handhaven. Uitgevers richtten hun strategie met name op het toetreden tot nieuwe markten en bleken daarin succesvol. Orders uit de zakelijke dienstverlening (met name reclamebureaus en juridische en economische dienstverlening die samen goed zijn voor ruim 20% van de totale omzet van de grafische industrie) en de detailhandel hebben er toe bijgedragen dat de sector het de afgelopen jaren relatief goed heeft gedaan. De grafische industrie haalt bovendien een deel van de omzet uit export. Dit betreft voornamelijk hoogwaardig en financieel drukwerk.

De grafische industrie bestaat hoofdzakelijk uit twee deelsectoren. Drukkers aan de ene kant en uitgevers aan de andere kant. De belangrijkste drukker is Roto Smeets. De belangrijkste uitgevers zijn Wolters Kluwer, VNU, Reed Elsevier, Wegener en de Telegraaf. Sinds de jaren tachtig zijn de uitgeverijen en de drukkerijen verder uit elkaar gegroeid ('ontvlechting in de keten'). Elsevier bijvoorbeeld stootte toen haar drukkerijen af en Wolters-Kluwer en VNU plaatsten de krantenactiviteiten uit²⁶.

²⁴ De analyse van de grafische industrie en uitgeverijen is mede gebaseerd op een interview met Jak Boumans van Electronic Media Reporting. De sector grafische industrie en uitgeverijen zal kortheidshalve worden aangeduid als 'grafische industrie'. Steeds worden daaronder echter ook de uitgeverijen verstaan.

²⁵ In de totale grafische industrie was rond 1985 sprake van een kleine inzinking in het arbeidsvolume (zie par. 3.1). Dit was het jaar waarin bijvoorbeeld bij Sallant en De Lange-Van Leer saneringen werden doorgevoerd.

²⁶ Een combinatie van uitgeverijen en drukkerijen komt nog slechts sporadisch voor in de krantenwereld. Dat geldt bijvoorbeeld voor Wegener, PCM (Volkskrant en NRC) en de Telegraaf. De reden dat het hier nog in combinatie plaatsvindt zijn de hoge kosten van ontvlechten. De investeringen in een drukfabriek zijn erg hoog en het is niet rendabel

De totale grafische industrie kent een sterke concentratie. Met name bij de drukkerijen is er één dominante speler, maar ook bij de uitgeverijen is de markt in de loop der tijden steeds meer verdeeld onder slechts enkele grote spelers. Naar schatting is slechts 7% van het aantal bedrijven in de totale grafische industrie grootbedrijf, maar deze bedrijven behalen wel ongeveer 40% van de totale omzet. De overige bedrijven zijn klein tot zeer klein van omvang. Bovendien verschilt het type activiteiten tussen het grootbedrijf en het midden- en kleinbedrijf in de grafische industrie. De activiteiten van het midden- en kleinbedrijf zijn bijvoorbeeld veel minder gericht op hoogwaardige technieken en veel meer op kopiëren e.d.

Het is onduidelijk of de multimedia sector bij de grafische industrie gerekend dient te worden. Veelal wordt deze tot de zakelijke diensten gerekend, maar het Koninklijk Verbond Grafische Ondernemingen (KVGGO) rekent de multimedia wel tot haar kern²⁷. Opmerkelijk is overigens dat de traditionele grafische industrie en de multimedia sector niet sterk met elkaar verweven zijn. Veel multimediabedrijven hebben niets met de grafische industrie te maken. Bedrijven als NOB Interactive en Lostboys opereren bijvoorbeeld volkomen onafhankelijk van de grafische industrie.

Algemene trends binnen de sector

Voordat specifieke trends in de grafische industrie worden beschreven is het van belang om trends in de Informatietechnologie, Telecommunicatie en Multimedia (ITM) aan de orde te stellen. Deze hebben een belangrijke impact op het functioneren van de grafische industrie en plaatsen veel trends in de sector zelf in een relevante context. De opkomst van ITM heeft er namelijk toe geleid dat er een afnemende noodzaak is ontstaan om fysieke producten te maken. Veel van oudsher fysieke producten uit de grafische industrie worden tegenwoordig op een meer 'virtuele' manier aangeboden. Bovendien komen dezelfde producten steeds vaker via meer dan één medium beschikbaar. Deze ontwikkelingen hebben ingrijpende gevolgen voor de grafische sector, die immers van origine is gespecialiseerd in het op papier vastleggen van informatie. Die gevolgen manifesteren zich met name bij de omzet van op papier gebaseerde producten en diensten. De ontwikkelingen nopen ondernemers in de grafische industrie om zich te heroriënteren op nieuwe technologieën. In deze context vinden de trends in de grafische industrie plaats. Deze specifiek voor de grafische industrie geldende trends worden nu beschreven.

Ten eerste wordt door uitgevers aangegeven dat het *minder lezen* een belangrijke trend is die steeds nadrukkelijker van invloed is op de grafische sector. In de praktijk blijkt dit echter mee te vallen en is van daadwerkelijk minder lezen niet echt sprake. Wel staat het gebruik van boeken en traditionele

deze meteen af te stoten. Bovendien is de productie van kranten erg tijdskritisch. Dat kan een motief zijn om zowel het uitgeven als het drukken onder één koepel plaats te laten vinden.

²⁷ In onderzoek (Leiding, P., J. Teunen en J. Boumans (2000) *Multimedia: de pioniersfase voorbij; Organisatiestrategie en personeelsbeleid rond multimedia in de media- en informatie-industrie*, GOC, Veenendaal) is overigens geconstateerd dat slechts drie procent van de multimedia productiebedrijven afkomstig is uit de drukkerijsector.

fysieke producten door de groei van de ITM onder druk²⁸. Naar verwachting zal het verschijnsel 'boek' niet verdwijnen, maar wel zal hier de digitalisering van invloed zijn. Sommige boeken, zoals adresboeken of telefoongidsen zijn bijvoorbeeld eenvoudig elektronisch op te stellen, maar voor tijdschriften zijn zeker op dit moment geen goede alternatieven voorhanden. De opkomst van elektronische boeken gaat bovendien langzaam.

Een tweede trend is dat *fotozetten* (lithografie) steeds nadrukkelijker door bedrijven in het Verre Oosten (Filippijnen, Hong Kong) wordt gedaan. Deze landen zijn sterk in opkomst en maken het de Europese bedrijven, met name voor internationale producties, moeilijk. De concurrentie van deze landen is de laatste jaren steeds nadrukkelijker geworden. Hoewel de concurrentie toeneemt is dit overigens geen sterke bedreiging voor de *Nederlandse* grafische industrie.

Ten derde is de volledige digitalisering in de vorm van een digitale pers en *on-demand-publishing* sterk in opkomst. On-demand-publishing houdt in dat iets bestaands persoonlijk wordt gemaakt en in grotere oplage verspreid. Het gaat dan bijvoorbeeld om boeken voorzien van persoonlijke welkomstwoorden en andere extra's. Deze trend betekent dat zelf rapporten kunnen worden samengesteld, dat persoonlijk boeken kunnen worden uitgegeven en dat bijvoorbeeld artikelen naar profiel gebundeld en elektronisch toegestuurd kunnen worden.

Een vierde, nogal veronachtzaamde trend is de opkomst van *datatypen*. Dit betreft het overtypen van bestaande, veelal historische, werken die op deze manier elektronisch worden gemaakt. Dit is een zeer arbeidsintensieve en secure bezigheid. Met name gekoppeld aan de trends van elektronisch tegenlezen en typcorrectie biedt dit vele mogelijkheden om werkgelegenheid voor laagopgeleiden in stand te houden. Deze activiteiten zijn ook vanuit huis goed te doen.

Sterkten en zwakten

Voor de grafische industrie gelden de volgende sterke en zwakke punten.

Sterken

1. De grafische industrie is goed in het opzetten en onderhouden van databases (het structureren van informatie en het projectmatig gereedmaken daarvan). De grafische industrie beheerst dit in feite beter dan bijvoorbeeld automatiseerders die zich daar overigens veel beter mee profileren.
2. Ook het distribueren van haar producten beheerst de grafische industrie van oudsher goed. Dit is op zich een sterk punt, maar juist deze activiteiten zijn tegenwoordig veelal uitbesteed.
3. De grafische industrie heeft in Nederland een rijke traditie. Met name op organisatorisch vlak is de sector erg sterk. Ook is het cursusaanbod voor grafische productie groot.
4. De Nederlandse grafische industrie levert in het algemeen kwalitatief goede producten.

²⁸ In de wetenschappelijke wereld geldt overigens nog steeds dat naast het publiceren op Internet er ook altijd in boek- of artikelvorm gepubliceerd dient te worden (anders tellen de publicaties niet mee bij de 'productiviteitsmeting' van wetenschappers).

Opgemerkt moet hierbij worden dat de grafische industrie geen heel sterke punten kent. Gesteld zou tevens kunnen worden dat door ondernemingen in de grafische industrie bij het inspelen op nieuwe ontwikkelingen de laatste jaren zeker niet alle kansen zijn gegrepen.

Zwakten

1. De grafische industrie is sterk gericht op het huidige product en richt zich vooral op die activiteiten die reeds bekend zijn. De sector is weinig vernieuwend.
2. In navolging op het eerste punt geldt dat de sector daardoor ook beperkt klantspecifiek optreedt. Pas wanneer een klant aangeeft ook additionele producten te willen betrekken (zoals additionele service) wordt hierop ingespeeld. Waar met name drukkers nog te weinig gebruik van maken is het aanbieden van het hele communicatieproduct (in plaats van alleen het drukken). Dat geldt vooral voor kleine bedrijfjes.
3. Veel managementpersoneel in de grafische industrie heeft geen achtergrond en kennis van grafische processen. Kennis op dit vlak wil de branche met name door het instellen van grafische opleidingscentra weer inbrengen²⁹. Verder gebeurt er relatief weinig aan kennismanagement.

Kansen en bedreigingen

De volgende kansen en bedreigingen gelden voor de grafische industrie.

Kansen

1. De grootste kans voor de grafische industrie is gelegen in de herpositionering ten opzichte van andere sectoren. Met name in het 'voorzien van het gehele communicatietraject' (full service oplossingen) voor bedrijven liggen veel kansen³⁰. Indien de grafische sector tevens de auteursrechten van producten verkrijgt (tot op heden is dit veelal niet het geval) zijn er kansen om tevens vrijer en via meerdere kanalen te kunnen opereren. Met name via Internet en digitale producten biedt dit veel mogelijkheden. Bovendien wordt de uitgebreide kennis van fysieke distributiekkanalen dan uitgebreid met kennis over nieuwe 'elektronische wegen'.
2. Kennis van databasebeheer (en datawarehousing en -mining) is een sterkte van de sector die veel kansen biedt. Bovendien heeft de grafische sector veel kennis over het omgaan met informatie. Tot op heden wordt hier te weinig gebruik van gemaakt, maar de verwachting is dat er in deze richting wel degelijk grote kansen bestaan voor de branche.

Bedreigingen

1. In de toekomst zal mogelijk minder van papieren producten gebruik wordt gemaakt. Andere media zijn sterk in opkomst zodat het relatieve aandeel van het papier als informatiemedium

²⁹ Naast het grafisch lyceum op MBO-niveau wordt op dit moment in Rotterdam een dergelijke opleiding op Hbo-niveau opgezet.

³⁰ Naast het vervaardigen van drukwerk zouden bedrijven in de sector zich ook kunnen toelagen op advies, bijvoorbeeld op het terrein van het type product dat vervaardigd kan worden en op de wijze van distribueren. Er wordt dan als het ware een adviesfunctie of regiefunctie aan het pure drukwerk toegevoegd.

kleiner wordt. Daarnaast is de multi-media sector sterk gericht op het veroveren van een positie op het gebied van communicatie. Op zich ligt bij het implementeren van nieuwe typen producten om informatie te verspreiden een kans voor de grafische industrie. Dit wordt tot op heden niet adequaat opgepakt door de meeste bedrijven in de grafische industrie. Dan is eerder sprake van een bedreiging dan een kans voor de grafische industrie. Naast de reductie in papieren communicatiemiddelen en de opkomst van de multimedia vormen de nieuwe media in het algemeen een bedreiging. Andere sectoren dan de grafische industrie knagen aan het marktaandeel. Dat hoeft overigens niet voor elk individueel bedrijf te gelden. Sommige bedrijven, zoals bijvoorbeeld Wolters Kluwer spannen zich in om juist aan te haken bij nieuwe ontwikkelingen, zoals Internet.

2. Een andere bedreiging is dat grafische bedrijven veelal 'slechts' als facilitair worden gezien, en er te weinig bekendheid is met de daadwerkelijk aanwezige kundigheid van grafische bedrijven. Dit kan een bedreiging vormen, te meer daar de grafische industrie te weinig als een strategische partner wordt gezien.
3. Koppeling van grafische kennis met Internet mogelijkheden. Hierbij kan gedacht worden aan printing on demand vanaf een Internet site, inclusief het logistieke traject³¹.

Ruimtelijke trends

In de grafische industrie zijn twee segmenten te onderscheiden. Ten eerste een groot aantal kleine en middelgrote bedrijven. Die hebben veelal een lokale/regionale markt. Het midden- en kleinbedrijf volgt het ruimtelijk spreidingspatroon van hun klanten (bedrijven of particulieren). Daarnaast kent de branche een aantal grote meervestigingsondernemingen, soms met omvangrijke buitenlandse markten. Deze bedrijven hebben een hoge mate van vrijheid om activiteiten te herschikken over verschillende vestigingen. Dit kan ook gepaard gaan met het sluiten van vestigingen en het oprichten van nieuwe nevenvestigingen.

3.5 Zakelijke diensten³²

Karakteristiek van de sector

De afgelopen decennia heeft er een transitie plaatsgevonden van een industriële naar een meer op dienstverlening gerichte maatschappij. Dit kan bijvoorbeeld worden geconcludeerd wanneer naar de werkgelegenheidsgroei en -aandelen van verschillende sectoren wordt gekeken. De werkgelegenheid bij Nederlandse bedrijven en instellingen bestond begin jaren zeventig voor bijna eenderde uit banen bij industriële bedrijven. Medio jaren negentig was de dominantie van de industrie in het totaal aantal banen in Nederland afgenomen en lag het aandeel ruim onder de 20%. Het aandeel van diverse dienstensectoren, en met name van de zakelijke diensten nam juist toe. Verschillende auteurs (zoals

³¹ Zie www.gopher.nl. Specialisatie op een specifiek gebied, nauw gerelateerd aan reeds bestaande producten van uitgevers en/of drukkers, is gewenst.

³² De analyse van de zakelijke diensten is mede gebaseerd op een interview met Rob Bilderbeek van Dialogic.

bijvoorbeeld Lambooy 1988 en Bolwijn en Kumpe 1991)³³, hebben deze transitie in de maatschappij (van industrieel naar dienstverlenend) geanalyseerd en beschreven. Eind jaren tachtig werd in de literatuur vaak geconcludeerd dat de dienstensector dé trekker van de economie is geworden. Maar daarmee is niet gezegd dat het *belang* van de industrie afneemt. De term 'post-industriële' maatschappij is dan ook misleidend. Een groot deel van de dienstverlening werkt immers voor de industrie. Eerder zou gesproken kunnen worden van een nieuwe *industriële netwerkmaatschappij*³⁴, waarin de industrie steeds meer ingebed raakt in een geheel van toeleverende en vaak dienstverlenende ondernemingen³⁵. Een andere term die gehanteerd zou kunnen worden is *informatiemaatschappij*. Het verkrijgen, verwerken en verstrekken van informatie vormt een steeds belangrijker bestanddeel van bedrijfsprocessen, niet alleen van industriële bedrijven, maar ook van andere bedrijven en instellingen³⁶. De zakelijke dienstverlening heeft juist als haar kernactiviteit het leveren van gespecialiseerde kennis en adviezen. De sterke groei van de sector is mede hieraan, en aan de tendens dergelijke activiteiten niet meer zelf te doen maar uit te besteden, te danken.

Het aantal arbeidsplaatsen in de zakelijke diensten is de laatste decennia sterk gegroeid³⁷. De zakelijke dienstverlening is zeer kennis- arbeidsintensief. De 'kwaliteit van arbeid' speelt een belangrijke rol in deze sector. Het gemiddeld opleidingsniveau is hoog. Het leveren van diensten is veel minder kapitaalsintensief dan de productie in industriële sectoren.

De zakelijke dienstverlening bestaat uit diverse subsectoren. Het cluster bevat bijvoorbeeld computerservicebedrijven, juridische en economische dienstverlening, architecten- en ingenieursbureaus en reclamebureaus. In de verschillende subsectoren zijn verschillende krachten werkzaam. In de verdere beschrijving van ontwikkelingen, trends en kansen en bedreigingen wordt de totale sector zakelijke diensten beschouwd. Als specifiek iets wordt opgemerkt over een bepaalde subsector wordt dat vermeld.

Algemene trends binnen de sector

De volgende trends spelen een belangrijke rol binnen de zakelijke dienstverlening.

Ten eerste wordt de *tweedeling* in aan de ene kant 'one-stop-shopping' en aan de andere kant 'specialisten' steeds nadrukkelijker. Er is een trend waarneembaar waarin dienstverleners allerlei soorten diensten tegelijk en onder één dak aanbieden. Een voorbeeld is KPMG, dat een breed scala

³³ Zie Lambooy, J.G. (1988) Intermediaire dienstverlening en economische complexiteit, in *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, nummer 5, blz. 617; Bolwijn, P.T. en T. Kumpe (1991) *Marktgericht ondernemen; management van continuïteit en vernieuwing*, Van Gorcum/ Stichting Management Studies, Assen.

³⁴ Lambooy (1988) signaleerde deze transitie al eerder en typeerde dit als een hyper-industriële maatschappij.

³⁵ Bolwijn en Kumpe (1991) pag. 103

³⁶ Zie voor het belang in Nederland en regionale verschillen in belang van kennisintensieve bedrijvigheid onder andere Louter, P.J. (1993) *Kijk op kennis*, Erasmus Universiteit Rotterdam.

aan adviesdiensten tegelijkertijd aanbiedt, variërend van fiscale diensten, accountantsdiensten en managementadvies tot dienstverlening op het gebied van bouwmanagement, IT, executive search en beleidsstudies. Dit wordt betiteld als 'one-stop-shopping'. Aan de andere kant is er tevens een trend waarneembaar waarin naast dit type bureaus die alles onder een dak hebben, specialistische bureaus opereren. Deze tegelijkertijd opererende 'segmenten' zullen naar verwachting ook in de toekomst blijven bestaan.

Ten tweede zijn *persoonlijke klantcontacten* voor bedrijven in de zakelijke dienstverlening van groot belang. Hiervoor is het juist belangrijk dat de context van een klant gekend wordt. Hieraan komen regiokantoren beter tegemoet dan grote nationale kantoren. Met name in de advocatuur is dit een belangrijke factor. Advocatenkantoren krijgen steeds meer concurrentie van grote Amerikaanse en Engelse kantoren, maar juist die bedrijven hebben moeite op de lokale markt in te breken.

Een derde belangrijke trend is de *opbloei van regiokantoren*. Bepaalde lokale vestigingsplaatsfactoren, zoals een prettig leefklimaat voor het personeel worden voor de zakelijke diensten steeds belangrijker en bovendien 'dwingt' de schaarste op de arbeidsmarkt bedrijven steeds nadrukkelijker om tegemoet te komen aan de wensen van hun werknemers. (De gemiddelde reistijden voor woon-werkverkeer worden daardoor mogelijk kleiner.) Juist het openen van regiokantoren komt aan deze eisen tegemoet. CMG heeft hier bijvoorbeeld een strategie aan gekoppeld om meer kantoren in de regio te openen. Voor adviseurs die veelal bij de klanten werken is het belangrijk dat juist de klanten voor de werknemers goed bereikbaar zijn.

Een vierde, al eerder vermelde trend, is de *sterke groei* die de sector doormaakt. Het aantal opgerichte bedrijven in de zakelijke diensten is zeer groot en is de laatste jaren sterk toegenomen. Daarnaast is de gemiddelde bedrijfsgrootte klein.

Sterkten en zwakten

De zakelijke diensten kennen de volgende sterke en zwakke punten.

Sterkten

1. Nederland is een adviesland bij uitstek. De zakelijke dienstverlening heeft een relatief sterke positie, maar de concurrentie is groot (zowel nationaal als internationaal).
2. Met name de Nederlandse ingenieurbureaus hebben een sterke (internationale) concurrentiepositie³⁸.

³⁷ In arbeidsvolume gemeten zijn de zakelijk diensten sinds begin jaren zeventig ruim 3.5 maal zo groot geworden. Met name in de tweede helft van de jaren tachtig en de jaren negentig heeft de omvang van de zakelijke diensten een hoge vlucht genomen.

³⁸ Voor Deventer is het een sterk punt dat juist ingenieurbureaus sterk zijn vertegenwoordigd.

3. De ICT-sector is de snelst groeiende deelsector binnen de zakelijke diensten. De Nederlandse ICT-bedrijven opereren merendeels nationaal, al kent Nederland een aantal toonaangevende internationaal opererende bedrijven (bijvoorbeeld Getronics en Baan).

Zwakten

Met name ICT-bedrijven baten in eerste instantie hun huidige kennisniveau uit en ontwikkelen weinig nieuwe diensten (de R&D-intensiteit is relatief laag). Nieuwe ontwikkelingen zijn eerder incrementeel dan structureel. ICT-bedrijven zijn in tegenstelling tot ingenieursbureaus in sterke mate verweven met klanten. De bedrijven die van hun diensten gebruik maken, kennen veelal een korte planningshorizon zodat diensten vrijwel steeds toepassingsgericht zijn en gericht op succes op korte termijn.

Kansen en bedreigingen

De volgende kansen en bedreigingen zijn relevant voor de sector.

Kansen

Zakelijke diensten zijn de afgelopen decennia van steeds meer gewicht in bedrijfsprocessen geworden en sterker verweven met het functioneren van andere bedrijfstakken. Met recht is te spreken van een sterke functionele verwevenheid van zakelijke dienstverleners met anders bedrijfsactiviteiten. Het verder ontwikkelen van activiteiten bij andere sectoren biedt volop kansen. Daarnaast kent Nederland een hoge specialisatiegraad en een hoog kennisniveau. Ook internationaal biedt dit de sector goede mogelijkheden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Nederlandse ingenieursbureaus die een sterke concurrentiepositie hebben en deze verder zouden kunnen uitbuiten.

Bedreigingen

Ontwikkelingen in de zakelijke diensten gaan zeer snel. Met name in ICT-gerelateerde branches is sprake van snelle groei. In sommige situaties kan dit een ontwikkeling van hype naar hype betekenen. Dit kan een bedreiging vormen voor structurele ontwikkeling en opbouw van de sector.

Ruimtelijke trends

De krapte op de arbeidsmarkt (juist onder hoogopgeleiden) zorgt ervoor dat woonwensen van het personeel als vestigingsplaatsfactor een steeds belangrijkere rol vervullen. Naast een traditioneel groot belang van bereikbaarheid is juist de laatste jaren een trend waarneembaar dat deze wensen van werknemers ten aanzien van een prettig woonklimaat steeds belangrijker worden. Dit is een trend die naar verwachting sterk zal doorzetten. Met name bij meervestigingsondernemingen speelt dit een belangrijke rol. Vestigingen van zakelijke dienstverleners kunnen tegen relatief geringe investeringen per werknemer worden opgericht (vergeleken met bijvoorbeeld kapitaalsintensieve industrie). Zelfstandige ondernemingen zullen bij verplaatsing overigens veelal voor de eigen regio kiezen. Zij zijn gebonden aan de woonplaats van hun huidige personeel dat voor een deel niet mee zal verhuizen bij verplaatsing over grote afstand. Tevens bevindt hun klantenkring zich veelal voornamelijk binnen de regio.

4 DRAGENDE CLUSTERS IN DE ECONOMIE VAN DEVENTER

Tussen de voorgedragen vier dragende clusters van de economie van Deventer bestaan op nationaal niveau aanzienlijke verschillen in karakteristieken en groeipotenties. Zakelijke diensten kunnen zonder twijfel als groeisector worden aangemerkt, voor grafische industrie is dat al minder duidelijk en voor voedings- en genotmiddelenindustrie en metaalproducten/machine-industrie ligt zelfs een afname van het aantal arbeidsplaatsen in het verschiet.

In dit hoofdstuk zal (in par. 4.1) worden nagegaan hoe sterk de dragende clusters in Deventer zijn vertegenwoordigd en hoe zij zich in het verleden ontwikkeld hebben. Tevens zal worden ingegaan op de opbouw per dragende cluster naar grootteklassen en op de ruimtelijke spreiding binnen Deventer. In hoofdstuk 2 werd geconcludeerd dat sprake is van een 'vergeten' dragende cluster, namelijk de chemie en kunststofverwerkende industrie. Deze sector zal hier ook in beschouwing worden genomen. In par. 4.2 wordt ingegaan op de relatie tussen de dragende clusters en het productiemilieu in Deventer.

4.1 Omvang, ontwikkeling en ruimtelijke spreiding van dragende clusters in Deventer

Algemeen beeld

Het aandeel dat de dragende clusters innemen van het totaal aantal arbeidsplaatsen (zie tabel 4.1) laat zien dat elk van de dragende clusters in 1996 sterker was vertegenwoordigd in Deventer dan in Nederland als geheel. Dat geldt overigens maar in beperkte mate voor de voedings- en genotmiddelenindustrie en de metaalproducten- /machine-industrie. De laatstgenoemde sector was in 1983 nog wel zeer sterk vertegenwoordigd. Maar met name het grote verlies aan arbeidsplaatsen bij Impress Metal Packaging levert twijfels over de mate waarin deze sector nog steeds een 'dragende cluster' vormt voor de economie van Deventer. Dat geldt ook voor de voedings- en genotmiddelenindustrie. Zakelijke diensten, grafische industrie en ook chemie en kunststofverwerkende industrie zijn in Deventer momenteel wèl duidelijk sterker vertegenwoordigd dan het nationaal gemiddelde.

Voor het totaal aan dragende clusters neemt het aandeel in het totaal aantal arbeidsplaatsen in Deventer zelfs af sinds het begin van de jaren tachtig (ondanks een sterke groei van het aandeel van zakelijke diensten). Dit is in tegenstelling tot de nationale ontwikkeling. Het aandeel neemt daar toe, overigens met name als gevolg van groei van de zakelijke diensten.

De ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen bleef in de periode 1983-1996 in Deventer in elk van de voorgedragen *industriële* dragende clusters achter bij de nationale ontwikkeling. De kansrijkheid van de clusters blijkt dus in ieder geval niet uit hun groeiprestaties in het verleden. De niet als dragende cluster voorgedragen chemie en kunststofverwerkende industrie is wel sterk gegroeid en in zakelijke diensten was de groei zelfs spectaculair. In totaal bleef de groei in de dragende clusters in Deventer in de periode 1983-1996 duidelijk achter bij het nationaal gemiddelde. Dit terwijl het totaal aantal arbeidsplaatsen in Deventer in die periode zelfs sterker toenam dan het nationaal gemiddelde

(zie tabel 2.3)³⁹. Opgemerkt moet hierbij worden dat, vergeleken met de nationale situatie, de industriële dragende clusters in het basisjaar 1983 een aanzienlijk zwaarder gewicht hadden in de economie van Deventer dan de zakelijke diensten. Deventer was in het basisjaar minder sterk gespecialiseerd in de belangrijkste groeisector (zakelijke diensten).

Tabel 4.1: Dragende clusters, ontwikkeling in Deventer en Nederland 1983-1996

Type economische activiteiten (selectie)	Aandeel in totaal aantal arbeidsplaatsen (%)				Procentuele groei 1983-1996 (%)	
	Deventer		Nederland		Deventer	Nederland
	1983	1996	1983	1996		
Voeding/genotmid. Ind.	4.3	2.8	3.3	2.6	-15	-3
Uitgeverijen/grafisch	8.1	5.3	1.5	1.2	-13	1
Metaalprod./machines	10.2	3.8	3.2	3.1	-51	22
Chemie/kunststoffen	3.3	3.4	2.1	1.5	35	-8
Zakelijke diensten	7.0	14.0	5.4	10.1	163	131
Totaal clusters	32.9	29.3	15.5	18.5	17	49

De gegevens in tabel 4.1 hadden betrekking op 1983 en 1996. Aan de hand van die gegevens konden ontwikkelingen in Deventer op een goede manier worden vergeleken met ontwikkelingen op nationaal niveau. Een meer actueel beeld leveren gegevens uit de Provinciale WerkgelegenheidsEnquête⁴⁰ (zie tabel 4.2). Het gaat hierbij om cijfers van vorig jaar⁴¹. Naast de totalen voor de dragende clusters zijn ook gegevens voor enige deelsectoren opgenomen.

In de zakelijke diensten (exclusief uitzendkrachten) is 39% van het totaal aantal banen in de dragende clusters geconcentreerd. Voor het aantal vestigingen bedraagt dit percentage maar liefst 72%. De gemiddelde grootte van de bedrijven in de zakelijke diensten is dan ook aanzienlijk kleiner dan de gemiddelde grootte in de industriële dragende clusters.

Elk van de dragende clusters kent minstens één bedrijf met meer dan 200 arbeidsplaatsen (zie ook tabel 4.3). Het aandeel van de drie grootste bedrijven (zie de laatste kolom in tabel 4.4) ligt bij de industriële dragende clusters steeds rond of boven de zestig procent. Een beperkt aantal bedrijven bepaalt dus het gezicht van de dragende clusters. In de zakelijke diensten is de werkgelegenheid wat meer gespreid over verschillende vestigingen.

De werkgelegenheid is in Deventer zeer sterk ruimtelijk geconcentreerd in een aaneengesloten gebied van beperkte omvang (zie tabel 4.4). Op slechts 6% van het oppervlak (binnenstad en voornaamste

³⁹ Indien de metaalproductenindustrie niet in de berekeningen wordt betrokken, luidde de groei van het aantal arbeidsplaatsen in de periode 1983-1996 voor de resterende dragende clusters in Deventer overigens 50% (en in Nederland 51%).

⁴⁰ Dank gaat uit naar John Stam van de gemeente Deventer die op ons verzoek een aantal tabellen heeft uitgedraaid uit de Provinciale WerkgelegenheidsEnquête.

⁴¹ De gegevens in tabel 4.1 en tabel 4.2 zijn niet exact vergelijkbaar. Zo zijn in de zakelijke diensten in tabel 4.1 noodgedwongen uitzendkrachten meegenomen, terwijl deze in tabel 4.2 konden worden uitgefilterd.

bedrijventerreinen ten zuidoosten van de binnenstad) is 67% van het aantal arbeidsplaatsen geconcentreerd (en slechts tien procent van het aantal inwoners). Voor de dragende clusters geldt zelfs dat 88% van het aantal arbeidsplaatsen in dit kleine deel van de gemeente Deventer is gevestigd. Het relatief grote deel van de metaalproducten-/ machine-industrie in de overige gebieden is voornamelijk het gevolg van de vestiging van één bedrijf (Koninklijke Auping) in Deventer-Noord.

Tabel 4.2: Profiel omvang dragende clusters in Deventer, 1999

Type economische activiteiten	Aantal w.p.	Aantal vest.	Gem. Grootte	Grootteklasse			
				200 of meer	50 tot 200	10 tot 50	10 of minder
Voeding/genotmid. Ind.	843	25	34	1	4	9	11
Uitgeverijen/grafisch	1777	45	40	2	4	13	26
<i>Drukkerijen</i>	852	27		1	2	5	19
<i>Uitgeverijen</i>	804	14		1	1	6	6
Metaalprod./machines	1719	35	49	3	2	13	17
<i>Metaalproducten</i>	1018	18		2		5	11
<i>Machine-industrie</i>	701	17		1	2	8	6
Chemie/kunststoffen	1084	15	72	2	3	7	3
<i>Chemie</i>	672	7		1	2	4	
<i>Kunststofverw. Ind.</i>	412	8		1	1	3	3
Zakelijke diensten	3495	302	12	3	6	43	250
<i>Rechtskundig e.d.</i>	324	38				10	28
<i>Computersoftware</i>	486	34		1	1	7	25
<i>Ingenieursbureaus e.d.</i>	1845	51		2	3	13	33
<i>Adviesbureaus</i>	291	57			2		55

Toelichting: Niet alle deelsectoren per dragende cluster zijn meegenomen. De som over de deelsectoren telt dan ook niet altijd op tot het totaal per dragende cluster.

Tabel 4.3: Vestigingen met 200 of meer arbeidsplaatsen in de dragende clusters, 1999

Dragende cluster	Naam bedrijf
Voedings- en genotmiddelenindustrie	Stegeman BV
Grafische industrie en uitgeverijen	Roto Smeets Deventer Kluwer BV
Metaalproducten- /machine-industrie	Koninklijke Auping BV Impress Metal Packaging Nefit Fasto BV
Chemie/kunststofverwerkende industrie	Akzo Nobel Chemicals BV Krehalon BV
Zakelijke diensten	ICT Automatisering Deventer BV TAUW BV Witteveen en Bos Raadgevende Ingenieurs BV

Tabel 4.4: Kenmerken dragende clusters in Deventer

Type economische activiteiten	Ruimtelijke spreiding (aandeel in totaal Deventer)			Aandeel van drie grootste bedrijven in totaal aantal arbeidsplaatsen
	Pc4 7411	Pc4 7418	Overig	
Voeding/genotmid. Ind.	6%	87%	7%	56%
Uitgeverijen/grafisch	8%	90%	2%	67%
Metaalprod./machines	1%	70%	29%	68%
Chemie/kunststoffen	12%	73%	15%	60%
Zakelijke diensten	56%	35%	9%	42%
Totaal clusters	26%	62%	12%	21%
Totale bedrijvigheid	25%	42%	33%	9%
Oppervlakte	1%	5%	94%	
Inwoners	9 %	1%	90%	

Toelichting: postcodegebied 7411 is de binnenstad van Deventer, postcodegebied 7418 het gebied met de belangrijkste bedrijventerreinen (Bergweide en Kloosterlanden). Ook een klein deel kantoreng gebied in postcodegebied 7417, aan de Handelskade (waar TAUW BV en de Hogeschool IJsselland zijn gevestigd) is aan postcodegebied 7411 toegevoegd.

Uitwerking per cluster⁴²

Naast een beeld van de omvang, verdeling naar grootteklassen en ruimtelijke spreiding binnen Deventer kan per dragende cluster ook een nadere uitwerking plaatsvinden. Hierbij dient nogmaals

⁴² Dank gaat uit naar Lammert de Hoop (sector werken en vastgoed van de gemeente Deventer) die ons heeft voorzien van veel relevante informatie en achtergronden.

benadrukt te worden dat de term 'cluster' in dit onderzoek is vereenzelvigd met de belangrijkste economische sector. Toeleverings- en uitbestedingsrelaties zijn bijvoorbeeld niet meegenomen.

Voedings- en genotmiddelenindustrie

Deventer kent van oudsher een concentratie van slachterijen. Stegeman BV, dat in Deventer is opgericht, maar intussen is overgenomen, is daar een uitvloeisel van. Daarnaast heeft de Deventer koek nationale bekendheid. Het bedrijf dat Deventer koek produceert (Bussinks Koekfabrieken) is overigens klein. Een ander vrij groot bedrijf is United Biscuits. Dit is een nevenvestiging van een multinational, die in de jaren tachtig in Deventer is gevestigd.

Indien het cluster in veel ruimere zin wordt beschouwd (het agribusiness cluster) is het belang in termen van arbeidsplaatsen groter. Naast arbeidskrachten in de landbouw kunnen dan nog de deelsectoren onderzoek/ laboratorium/ onderwijs en aan agribusiness gelieerde zakelijke diensten/ advisering/ overheid worden onderscheiden. Een groot, en in de toekomst waarschijnlijk nog verder groeiend bedrijf met veel hoogopgeleid personeel, is de Gezondheidsdienst voor Dieren (met veel onderzoek). Ook zijn vestigingen van de Gewestelijke Land- en Tuinbouworganisatie (GLTO) en het Ministerie van LNV in Deventer gevestigd.

Grafische industrie/ uitgeverijen

Deventer heeft twee grote bedrijven in deze branche. Ten eerste de drukker Roto Smeets. Dit bedrijf (voorheen de Nederlandse Diepdruk Industrie) is in 1931 in Deventer opgericht en enkele jaren geleden overgenomen door Roto Smeets De Boer, onderdeel van een Engelse multinational. Recentelijk zijn tientallen miljoenen in deze vestiging geïnvesteerd. Ook het aantal arbeidsplaatsen zal naar verwachting toenemen.

Het andere grote bedrijf is Wolters Kluwer, eind vorige eeuw in Deventer opgericht. Het hoofdkantoor van Wolters Kluwer Nederland staat in Deventer, de internationale hoofdzetel van het Kluwer concern in Amsterdam. De werkgelegenheid in Deventer bestaat uit kantooractiviteiten. Het drukwerk is in de loop der tijden volledig uitbested. Een zeer groot deel van de bedrijven in het midden- en kleinbedrijf is ontstaan als spin-off van Wolters Kluwer: ex-medewerkers van dat bedrijf hebben hun eigen bedrijf opgericht. Wolters Kluwer is momenteel in een hevige concurrentiestrijd verwickeld met gespecialiseerde Internetbedrijven (NRC, 4 maart 2000).

Metaalproducten/machine-industrie

Drie grote bedrijven leveren ruim tweederde deel van de totale werkgelegenheid in deze dragende cluster. Koninklijke Auping is vorige eeuw opgericht in Deventer. Het bedrijf heeft een zeer sterke binding met Deventer en heeft buiten Deventer geen andere vestigingen. Het bedrijf is nog steeds in de woonbebouwing gevestigd (hoewel distributie-activiteiten recentelijk zijn verplaatst naar een locatie langs de A1).

Thomassen Drijver Verblifa is ook in Deventer opgericht. De verankering aan de stad is echter aanzienlijk minder sterk geworden na de overname door Impress Metal Packaging (IMP), een internationaal opererend concern met vestigingen in diverse landen. In de blikindustrie is sprake van

scherpe prijsconcurrentie in een verzadigde markt. Het bestaansrecht van verschillende vestigingen wordt voortdurend tegen elkaar afgewogen. Bij een afweging tussen Wales en Deventer is onlangs gekozen voor investeringen in de fabriek in Deventer (die ook een belangrijke exportfunctie heeft behouden). Het alternatief was geweest het (nog) verder teruglopen van de werkgelegenheid in Deventer door het slechts produceren voor de nationale markt (een trend die veelvuldig optreedt in deze branche, zie par. 3.3).

Machinefabriek Nefit Fasto is onderdeel van een Duits moederbedrijf. Het bedrijf maakt Combi verwarmingsketels en heeft minder dan IMP te kampen met scherpe prijsconcurrentie. Het bedrijf is na de tweede wereldoorlog opgericht en vervolgens overgenomen. Recentelijk is gekozen voor uitbreiding van de vestiging in Emmen. De investeringskosten waren daar lager dan in Deventer. De productie is vooral bestemd voor de Nederlandse markt.

Chemie/ kunststofverwerkende industrie

In Deventer staat een vestiging van AKZO. Het betreft hier een oorspronkelijk in Deventer opgericht, overgenomen bedrijf. Het vermelden waard is dat AKZO ook een vrij groot laboratorium (ongeveer 200 arbeidsplaatsen) heeft gevestigd in Deventer.

Twee andere grote bedrijven (Krehalon en Malinckrodt Baker) in deze branche zijn onderdeel van een multinational.

Zakelijke diensten

In Deventer zijn van oudsher vooral technische adviesdiensten sterk vertegenwoordigd. Zowel TAUW BV als Witteveen + Bos zijn opgericht in Deventer en zijn de laatste tijd sterk gegroeid, met name door de grote vraag naar milieu-onderzoek. In tegenstelling tot Wolters Kluwer heeft dit overigens niet geleid tot een groot aantal spin-offs.

Naast deze twee zeer grote adviesbureaus zijn in Deventer nog gevestigd ICT Automatisering Deventer (een uitzondering op de regel dat computersoftwarebedrijven Deventer nog slechts in beperkte mate hebben weten te vinden), een nevenvestiging van Oranjewoud en het in Deventer opgerichte verkeerskundig adviesbureau Goudappel Coffeng.

De branche is overigens sterk in beweging, zowel wat de groei als wat de ruimtelijke ontwikkelingen betreft. Recentelijk hebben enkele bedrijven Deventer verlaten: Arcadis Heidemij vertrok naar Apeldoorn en Twynstra Gudde naar het nationaal centraal gelegen Amersfoort.

4.2 Rol van het productiemilieu

In regionaal-economische theorieën wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen enerzijds de regionale productiestructuur en anderzijds het regionale productiemilieu. De regionale *productiestructuur* behelst de verdeling van de bedrijvigheid over economische sectoren, de verdeling over grootteklassen en zeggenschapsrelaties (bijvoorbeeld de verdeling over zelfstandige bedrijven en meervestigingsondernemingen, met een onderscheid naar hoofdvestigingen en nevenvestigingen).

Het regionale *productiemilieu* behelst alle voor een bedrijf externe factoren. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de ligging ten opzichte van toeleveranciers en afnemers, kenmerken van de regionale arbeidsmarkt en de beschikbaarheid en prijs van bedrijfsruimte.

De scheiding tussen productiestructuur en productiemilieu is overigens minder duidelijk aan te brengen dan het lijkt. Zo worden relaties tussen bedrijven soms tot de productiestructuur gerekend, terwijl met evenveel recht is te verdedigen dat de nabijheid van veel toeleveranciers en afnemers, waardoor over korte afstand relaties kunnen worden aangegaan een element van het regionaal productiemilieu is.

Ook wordt er veelal van uitgegaan dat het productiemilieu bepalend is voor de productiestructuur. Ook dat is echter verre van evident. Nieuwe regionaal-economische theorieën (onder andere van Storper en Walker 1989⁴³) gaan uit van de stelling dat (clusters) van bedrijven hun eigen productiemilieu kunnen scheppen. Er ontstaat een ‘cumulatief groeiproces’, waarbij een ingezette groei van een bepaald type bedrijvigheid in een regio ervoor zorgt dat toeleveranciers naar dat gebied verplaatsen, een gespecialiseerde arbeidsmarkt ontstaat (mede als gevolg van verhuizingen van arbeidskrachten naar de regio) en mogelijk zelfs specifieke opleidingsinstituten en overkoepelende organisaties worden opgezet.

Om de relatie tussen de dragende clusters en ‘het productiemilieu’ in beeld te brengen wordt, gegeven de bovenstaande discussie, uitgegaan van een drietrapsbenadering. De eerste trap vormen de ‘kernsectoren’. De tweede trap vormen de clusters waarin zij opereren. De derde trap wordt gevormd door het productiemilieu (exclusief relaties van toelevering en uitbesteding tussen bedrijven). Binnen de clusters kunnen weer drie typen overheersende ontwikkelingen worden onderscheiden, met een oplopende mate van groeipotentie:

1. *Behoud*. Hierbij is sprake van zodanige voorwaarden in het productiemilieu dat de reeds gevestigde bedrijven in ieder geval behouden kunnen blijven voor de regio.
2. *Doorgroei*. Hierbij ontstaat vanuit de bestaande bedrijven nieuwe bedrijvigheid. Ten eerste door groei van de markt, ten tweede door uitbesteden van activiteiten aan toeleveranciers in de regio en ten derde door spin-offs vanuit de bestaande bedrijven.
3. *Magneetwerking*. Hierbij kent de regio een dermate positieve ontwikkeling (gepaard gaande met een positief imago) dat bedrijven van elders vestigen (als integrale verplaatsingen of als nevenvestiging).

Per dragende cluster⁴⁴ kan dan het volgende verband met het productiemilieu worden gelegd.

⁴³ Storper, M. en R. Walker (1989) *The capitalist imperative*, Basil Blackwell, New York

⁴⁴ Chemie en kunststofverwerkende industrie is hier niet bij betrokken. Dit is een sector die niet was voorgedragen als dragende cluster. Daardoor is ook geen quick-scan van de nationale ontwikkeling uitgevoerd.

Voedings- en genotmiddelenindustrie

Deze sector is van oudsher gevestigd in Deventer, maar kent een beperkt groeiperspectief (in termen van arbeidsplaatsen). Het aantal spin-offs zal zeer beperkt zijn (mede als gevolg van de hoge vereiste kapitaalsinvesteringen). De sector levert veel arbeidsplaatsen voor laagopgeleiden. Dat is een groep werknemers die zich voor een relatief groot deel op banen in de directe omgeving richt. Voor het cluster lijkt *behoud* de insteek te zijn. Dat betekent dat in ieder geval voor aanbod van vervangende bedrijfsruimte gezorgd zal moeten worden indien bedrijven vanuit hun huidige locatie willen of moeten verplaatsen.

Metaalproducten/machine-industrie

Deze sector rust op een beperkt aantal grote bedrijven, waarvan de beslissingsbevoegdheid (met uitzondering van Auping) elders ligt. Met name in delen van de metaalproductenindustrie geldt dat sprake is van zeer scherpe prijsconcurrentie. Elke mogelijkheid tot besparing op kosten zal daarom door die ondernemingen worden aangegrepen. Vestiging direct langs een snelweg is voor bedrijven in deze dragende cluster veelal geen strikte voorwaarde. Wel is een goede ontsluiting van belang. Door de aanleg van Colmschate-Noord kan voorzien worden in ruimte voor bedrijven die willen of moeten verplaatsen. Ook voor deze sector lijkt *behoud* een realistische insteek. Ook hier geldt dat delen van de dragende cluster veel arbeidsplaatsen bieden voor laagopgeleiden. De machine-industrie is overigens aanzienlijk kennisintensiever. Als illustratief voorbeeld voor Deventer kan daarbij Nefit Fasto dienen, waar bijna een derde deel van het personeel werkzaam is in R&D.

Grafische industrie

Deze dragende cluster is relatief zeer sterk vertegenwoordigd in Deventer. Binnen het cluster zijn ook duidelijke mogelijkheden voor *doorgroei*, zowel voor bestaande bedrijven (Roto Smeets bijvoorbeeld) als via spin-offs vanuit gevestigde bedrijven (met name Wolters Kluwer). Deventer heeft een grote traditie in de grafische industrie. Op dit moment is de jaarlijkse boekenmarkt nog steeds een van de grote evenementen in de gemeente.

Aan de Deventer' economie kan een impuls worden gegeven door aansluiting te zoeken bij trends als on-line publiceren, archieftypen in combinatie met telewerken, multimedia en het creëren van een vestigingsklimaat voor ontwerpbedrijven (dat wordt nu vooral in Amsterdam gedaan). Daarnaast zou Deventer nadrukkelijk kunnen profiteren van het opzetten van een opleidingsinstituut voor de grafische industrie op HBO-niveau. Gedacht kan ook worden aan het opzetten van een specifiek bedrijfsverzamelgebouw voor starters uit de grafische industrie.

Onduidelijk is vooralsnog in hoeverre vanuit de traditionele grafische industrie en uitgeverijen een vernieuwingsslag richting multi-media en Internet-achtige bedrijven kan worden gemaakt. Door Wolters Kluwer worden dergelijke strategieën momenteel al uitgetoet. Nu zijn dergelijke bedrijven nog hoofdzakelijk in de Noordvleugel van de Randstad gevestigd. Deventer heeft in principe potenties in deze richting, omdat het aan een belangrijke vestigingsvoorwaarde voldoet: een aantrekkelijk woon- en leefmilieu. Dat geldt echter voor meer gebieden. De uitdaging is om vanuit de huidige kennis van de werknemers van bestaande bedrijven innovatieve initiatieven (in bestaande of

nieuwe bedrijven) op te zetten, waardoor Deventer naam kan opbouwen als grafische en multi-media stad. Daar kan op termijn mogelijk zelfs ‘magneetwerking’ van uitgaan, zodat ook bedrijven van elders gaan vestigen in Deventer.

Zakelijke diensten

Deventer is een bekende naam op het gebied van zakelijke diensten, met name van technische adviesdiensten. Desalniettemin bestaat bij de gemeente de indruk dat het aantal spin-offs van de grotere bedrijven in de branche beperkt is⁴⁵. Wel heeft sterke *doorgroei* plaatsgevonden van de gevestigde bedrijven. Van een duidelijke magneetwerking lijkt vooralsnog geen sprake. Weliswaar vestigen soms bedrijven in Deventer, maar andere bedrijven (Twynstra Gudde, Arcadis Heidemij) verlaten de stad juist.

Ondernemingen in de zakelijke diensten zijn relatief snel te verplaatsen omdat er veelal geen hoge investeringen zijn gedaan in bedrijfspanden en machines zoals dat bij industriële bedrijven wel geldt. Nevenvestigingen in de zakelijke dienstverlening zijn in toenemende mate minder sterk aan een bepaalde regio gebonden. Ze zijn in die zin ‘footloose’, maar dat wil niet zeggen dat vestigingsplaatsfactoren van ondergeschikt belang zijn. Bereikbaarheid is een belangrijke factor voor de zakelijke diensten. Deventer, gelegen aan de A1 en tevens met goede spoorverbindingen, is in principe goed bereikbaar. Deventer scoort ook goed op het woon- en leefklimaat. Deze factor kan nog verder worden benut door ten noorden van de huidige bebouwing van de kern Deventer woningen in het hogere segment te bouwen, in een ‘groene omgeving’ en in niet te hoge dichtheden.

Voor Deventer is met name interessant of er sub-clusters ontstaan in de zin van lokale functionele verwevenheid met andere sectoren. Het initiatief voor een dergelijk cluster ligt bij het bedrijfsleven en dat is voor een lokale overheid hooguit te stimuleren. Specifiek binnen de zakelijke diensten kent Deventer een sterke vertegenwoordiging van ingenieursbureaus. Dit betekent dat Deventer kan profiteren van de relatief sterke concurrentiepositie die de Nederlandse ingenieursbureaus internationaal hebben (zie par. 3.5). Opvallend ondervertegenwoordigd in de productiestructuur van Deventer is de ICT-branche.

Algemeen

Voor industriële dragende clusters (voedings- en genotmiddelenindustrie en metaalproducten/machine-industrie en, in mindere mate, drukkerijen binnen het grafische cluster⁴⁶) geldt dat behoud van de huidige positie waarschijnlijk het hoogst haalbare is. Nieuwe bedrijven worden in deze sectoren slechts beperkt opgericht en ook verplaatsingen komen slechts weinig voor. De belangrijkste ontwikkelingen spelen hier op internationaal niveau⁴⁷. Door multinationals vindterschikking van

⁴⁵ Dit vormt op zich een interessante veronderstelling, die nadere uitwerking verdient.

⁴⁶ Zo bestaan bij Roto Smeets duidelijke plannen voor uitbreiding in Deventer. De vraag is echter of dit de uitzondering of de regel zal zijn voor Deventer.

⁴⁷ Voor delen van de voedings- en genotmiddelenindustrie geldt dat de keuze wordt beperkt tot verschillende vestigingen in Nederland.

activiteiten tussen vestigingen plaats. Aangezien hongeropgeleiden veelal een beperkt deel van het personeelsbestand van die vestigingen vormen, speelt het woon- en leefmilieu een ondergeschikte rol. Ook de ligging binnen Nederland is volstrekt ondergeschikt aan de ligging op een hoger ruimtelijk schaalniveau (binnen Europa). Locaties binnen Nederland differentiëren dus niet op dit punt. Voor meervestigingsondernemingen geldt derhalve dat de vraag waar investeringen plaatsvinden en waar activiteiten worden afgebouwd vooral een kwestie is van het vergelijken van kosten tussen locaties in binnen- en buitenland. De basisvoorwaarde die uiteraard blijft bestaan is dat er voldoende ruimte voor vestiging van bedrijvigheid moet zijn.

Voor uitgeverijen (onderdeel van de grafische industrie) en zakelijke diensten geldt dat het woon- en leefmilieu voor het personeel in toenemende mate een belangrijke factor wordt. Dat geldt zeker in een tijd waarin sprake is van een grote krapte op de hogere segmenten van de arbeidsmarkt. Deventer heeft duidelijke potenties om prettige woon- en leefmilieus te scheppen. Momenteel zijn woningen in het groen nog voor een groot deel buiten de stad te vinden. Woningbouw in de hogere segmenten levert ook koopkracht op voor lokale commerciële diensten in de gemeente.

Van de vier dragende clusters geldt dat de grafische industrie en zakelijke diensten duidelijke potenties hebben voor doorgroei en mogelijk zelfs als magneet kunnen gaan dienen. Verbreding vanuit de gevestigde bedrijven naar aanverwante activiteiten, zoals multi-media en ICT is daarbij een kansrijk lijkende ontwikkelingslijn. Er ontstaat dan een totaalcluster uit verschillende, liefst onderling samenhangende deelclusters, dat zou kunnen worden aangeduid als '*creatieve diensten*'. De verschillende deelclusters daarbinnen hebben in ieder geval op nationaal niveau groeipotenties en vragen veel hoogopgeleide werknemers, waarvoor Deventer een aantrekkelijk woonmilieu kan bieden.

5 EPILOOG

5.1 Naar een focus?

Profilering kan voordelen opleveren. Er kan een imagoversterkend effect van uitgaan. Ook kan beleid specifiek gericht worden op die punten die een verdere versterking van de profilering bewerkstelligen. Versterken wat al sterk is levert in het algemeen het meeste rendement bij een bepaalde (beleids)inspanning. Een mogelijkheid om tot profilering te komen is het selecteren van 'dragende clusters'. Dragende clusters bestaan uit bepaalde kernsectoren en het netwerk van toeleveranciers, afnemers, overkoepelende organisaties en (eventueel) onderwijsinstellingen⁴⁸. Dit is een specifieke uitwerking van het begrip 'focus'. Ook denkbaar is dat een bepaald thema of een 'kerncompetentie' als focus wordt gekozen. Een dergelijk type focus kan dwars door economische sectoren heenlopen. Een voorbeeld vormt 'Delft Kennisstad'. In deze epiloog zal daarom de meer algemene term 'focus' in plaats van de term 'dragende clusters' worden gehanteerd.

Bij lokaal of regionaal economisch beleid bestaan twee vraagstukken, namelijk:

1. Wordt voor een focus gekozen of niet?
2. Indien voor een focus wordt gekozen: Welke focus wordt gekozen en wat zijn de criteria bij die keuze?

Uiteraard geeft het kiezen van een focus geen garantie op economisch succes. In de beschouwing over de twee hierboven aangegeven vraagstukken worden hier slechts overwegingen aangegeven en geen pasklare antwoorden. De economische omstandigheden van elke gemeente staan op zich en het beantwoorden (of heroverwegen) van de twee beslissingen zou onderzoek op zich vergen. Een op elke gemeente toepasbare blauwdruk met garantie op succes is een utopie. Maatwerk is vereist. Ook dient een eventuele keuze voor een focus niet dogmatisch te worden doorgevoerd. Het betekent zeker niet dat andere sectoren dan maar per definitie moeten worden geweerd. Het is meer een kwestie van accenten leggen en inspanningen concentreren. Monitoring en flexibel inspelen op veranderende omstandigheden blijft geboden. Dat houdt overigens ook weer niet in dat bij elk zuchtje tegenwind het beleid weer moet worden omgegooid. Tactisch manoeuvreren op korte termijn binnen een heldere strategische visie op lange termijn is het devies.

In algemene zin (nog afgezien van het al dan niet kiezen voor een focus, of die nu bestaat uit de hier onderzochte vier dragende clusters of uit een andere set van economische activiteiten) kan de economische dynamiek van Deventer vanuit twee invalshoeken worden beschouwd. Ten eerste de 'relevante regio' (het ruimtelijk schaalniveau) en ten tweede het type bedrijvigheidsontwikkeling. Naar relevante regio beschouwd kunnen worden onderscheiden Deventer zelf, de Stedendriehoek, de A1-corridor / A50-zone (een brede zone rond de A50 van Arnhem tot Zwolle) en overige gebieden (in binnen- en buitenland).

⁴⁸ In dit rapport zijn overigens slechts de kernsectoren in beschouwing genomen.

Naar het type bedrijvigheidsontwikkeling beschouwd kan onderscheid worden gemaakt in:

- Neergang in reeds in Deventer bestaande sectoren⁴⁹, te onderscheiden naar krimp in bestaande bedrijven, opheffing van bestaande bedrijven en vertrek van bedrijven naar elders⁵⁰.
- Stabilisatie in reeds in Deventer gevestigde sectoren.
- Doorgroei van reeds in Deventer gevestigde sectoren, te onderscheiden naar groei in bestaande bedrijven, nieuwe vestigingen (veelal als spin-off⁵¹ van reeds gevestigde bedrijven) en vestiging van elders⁵².
- Ontwikkeling van voor Deventer nieuwe sectoren, te onderscheiden naar spin-offs vanuit reeds gevestigde bedrijven naar andere sectoren en vestiging van elders.

In tabel 5.1 zijn deze twee invalshoeken in een tabel weergegeven.

Tabel 5.1: Economische dynamiek naar ruimtelijk schaalniveau en type bedrijvigheidsontwikkeling

Bedrijvigheidsontwikkeling	Nader onderscheid	Relevante regio/ ruimtelijk schaalniveau			
		Deventer	Stedendriehoek	A1 /A50	Overig
Neergang bestaande sectoren	Krimp bestaand	X			
	Opheffing	X			
	Vertrek naar elders		x	x	x
Stabilisatie		X			
Doorgroei bestaande sectoren	Groei bestaand	X			
	Oprichting (spin-off)	X			
	Vestiging van elders		x	x	x
Nieuwe sectoren	Spin-off bestaande sector	X			
	Vestiging van elders		x	x	x

Uit dit schema kan worden afgeleid dat 'groei van binnenuit' (zie par. 1.1) niet alleen behoeft te resulteren door groei in bestaande sectoren, maar ook het gevolg kan zijn van het ontwikkelen van

⁴⁹ Daaronder worden hier verstaan economische sectoren waarin Deventer momenteel reeds een relatief sterke specialisatie kent.

⁵⁰ Naast integrale verplaatsing van bedrijven wordt hieronder ook verstaan voor Deventer nadelige herschikking van activiteiten tussen verschillende vestigingen van een meervestigingsonderneming (via sluiten van een vestiging in Deventer of het terugbrengen van de omvang van de activiteiten).

⁵¹ Oprichting van een bedrijf door een persoon die voorheen een dergelijk type activiteiten heeft verricht bij een ander bedrijf.

⁵² Dit kan weer gaan om integrale verplaatsingen of onderdelen van meervestigingsondernemingen.

nieuwe sectoren vanuit het bestaande bedrijfsleven (bijvoorbeeld werknemers van een grafisch bedrijf of een ingenieursbureau die een Internetbedrijf starten).

Bij het ontwikkelingsperspectief van bestaande sectoren kan weer het onderscheid worden gemaakt in de drie typen ontwikkeling van clusters, zoals die in par. 4.2 zijn onderscheiden, aangevuld met een vierde type (neergang);

- dreigende *neergang* (inkrimpen, sluiten, vertrek van bedrijven);
- *stabilisatie/ behoud/ handhaven van het huidige niveau*⁵³;
- *doorgroei* door groei 'van binnenuit' (uitbreiden van bestaande bedrijven, oprichten van nieuwe bedrijven);
- *magneetwerking* door vestiging van buitenaf.

Het categoriseren van de bestaande sectoren naar deze typen ontwikkelingsperspectief vormt het startpunt om strategisch, op de lange termijn gericht, economisch beleid in de gemeente Deventer te voeren. Indien twijfels bestaan omtrent de totale groeipotenties van de huidige bedrijvigheidsmix zal het noodzakelijk zijn beleid te ontwikkelen om voor Deventer nieuwe sectoren met veel groeipotenties tot bloei te brengen.

In figuur 5.1 staat een conceptueel schema met daarin de verschillende stappen die relevant zijn bij een (eventuele) keuze van een focus. De doelstellingen van het beleid enerzijds en de geldende economische omstandigheden die geboden worden vanuit de productiestructuur, algemene sectorale trends en het productiemilieu anderzijds bieden het kader waarbinnen een (eventuele) keuze van een focus kan plaatsvinden. Zowel de doelstellingen van het beleid als de economische omstandigheden kunnen wijzigen in de tijd. Doelstellingen, economische omstandigheden en te hanteren criteria voor de keuze van een focus bepalen het keuzeproces van een focus. Daarbij bestaan twee mogelijkheden. Ten eerste kan worden besloten geen focus te kiezen. Dat kan zijn omdat de overtuiging bestaat dat de economische situatie dat niet toelaat. Men kan zich dan geen selectiviteit (en daarmee uitsluiten van bepaalde economische ontwikkelingen) veroorloven. Er kan ook sprake zijn van een situatie waarin geen duidelijke focus is aan te wijzen. En er kan sprake zijn van een bewuste beleidskeuze, waarbij er voor wordt gekozen geen pogingen tot het sturen van ruimtelijk-economische ontwikkelingen te ondernemen.

Ten tweede kan worden gekozen voor een bepaalde focus. Zowel bij keuze van een focus als bij het vooralsnog niet kiezen voor een focus is monitoring van de ontwikkelingen van belang. Op bepaalde momenten in de tijd (bijvoorbeeld om de vier jaar en/of bij het bijstellen van de doelstellingen van het beleid en/of bij het drastisch wijzigen van de economische omstandigheden) kan vervolgens evaluatie van de gemaakte keuze plaatsvinden. De heroverweging van de keuze van de focus kan resulteren in het handhaven van de huidige keuze (nog steeds geen focus kiezen of de huidige focus aanhouden) of in een proces waarbij tot een mogelijke vernieuwing van de focus wordt overgegaan. Vernieuwing

⁵³ Een voorwaarde waaraan dan in ieder geval zal moeten worden voldaan is dat voor bedrijven die willen verplaatsen binnen de gemeente vervangende bedrijfsruimte beschikbaar is.

kan daarbij zowel het selecteren van een focus inhouden, terwijl voorheen nog geen focus was gekozen als het vernieuwen van de reeds gekozen huidige focus. De ‘vernieuwing’ kan daarbij zowel bestaan uit de keuze van een geheel nieuwe focus als uit het aanvullen dan wel inperken van de huidige focus. Indien aanleiding bestaat tot het doorvoeren van een mogelijke vernieuwing van de focus wordt dat tegen de achtergrond van de huidige doelstellingen en de economische omstandigheden gedaan. Mogelijk zelfs worden de criteria voor de keuze van een focus aangepast. Eén van de mogelijke uitkomsten van deze heroverweging is dat de keuze voor de huidige focus toch gehandhaafd blijft.

5.2 Beknopte evaluatie dragende clusters in Deventer

Op dit moment overweegt Deventer de selectie van een viertal dragende clusters, die als focus voor strategisch economisch beleid kunnen dienen. In tabel 5.2 heeft een zeer beknopte evaluatie plaatsgevonden op basis van een drietal criteria (aan de hand van de hoofdstukken 3 en 4 kan eventueel een uitgebreidere set criteria worden opgesteld):

- De huidige relatieve *specialisatie*: In hoeverre is de dragende cluster sterker dan gemiddeld in Nederland vertegenwoordigd in de huidige productiestructuur van Deventer?
- *Groeiprestaties*: In hoeverre is het aantal arbeidsplaatsen sinds het begin van de jaren tachtig sterker toegenomen dan het nationaal gemiddelde voor de sector?
- *Vooruitzichten* voor de sector: Zal het aantal arbeidsplaatsen in de sector in Nederland wel of niet sterker toenemen dan het gemiddelde voor de totale bedrijvigheid?

Tabel 5.2: Beoordeling vier dragende clusters in Deventer

Dragende cluster	Specialisatie	Groeiprestaties	Vooruitzichten
Voedings- en genotmiddelenindustrie	+	-	-
Grafische industrie/uitgeverijen	+++	-	0
Metaalproducten-/ machine-industrie	+	---	-
Zakelijke diensten	++	+	+++

Op deze criteria beoordeeld scoren de zakelijke diensten uitstekend, krijgt de grafische industrie zondermeer het voordeel van de twijfel, maar kunnen bij de voedings- en genotmiddelenindustrie en metaalproducten-/ en machine-industrie vraagtekens worden geplaatst⁵⁴. In lijn met figuur 5.1 lijkt heroverweging van de focus aan de orde. Aan het einde van hoofdstuk 4 zijn daar al enige suggesties voor gedaan. Verbreding van de clusters zakelijke diensten en grafische industrie met vooralsnog niet sterk in Deventer vertegenwoordigde sectoren als multi-media en ICT is het overwegen waard. Integratie van deze dragende clusters tot een totaalcluster ‘creatieve diensten’ is daarbij aan de orde.

⁵⁴ Daarbij moet worden aangetekend dat de machine-industrie meer groeiperspectief heeft dan de metaalproductenindustrie.

Een dergelijke vernieuwing van de focus zal overigens wel nader op kansrijkheid moeten worden getoetst, mede aan de hand van expliciet op te stellen criteria voor de keuze van de focus.

Figuur 5.1 Keuzeproces focus

